

ΣΟΥΚΡΟΥ ΙΛΙΤΖΑΚ

ΕΒΡΑΪΚΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέσα σε ατμόσφαιρα προσωρινής ελευθερίας μετά την επανάσταση των Νεότουρκων του 1908, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε μάρτυρας μιας άμεσης δημιουργίας συνδέσμων πέρα από εθνικά, ταξικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της Αυτοκρατορίας και κέντρο του κινήματος των Νεότουρκων, συγκέντρωσε στους κόλπους της τη μεγαλύτερη σοσιαλιστική οργάνωση που συγκροτήθηκε ποτέ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Federasion Sosyalista Lavoradera de Saloniko στα εβραϊο-ισπανικά και Selanik Sosyalist Amele Heyet-i Müttehidesi στα τουρκικά, αποκαλούμενη στο εξής Φεντερασιόν), η οποία δημιουργήθηκε τον Ιούλιο του 1909, από Εβραίους σοσιαλιστές συγκεντρωμένους κυρίως γύρω από τον Αβραάμ Μπεναρόγια. Η ιδιόμορφη τάση της Θεσσαλονίκης όσον αφορά τη «μοναδική αυτή σεφαρδίτικη εμπειρία»* (Ben Tzvi 1967, 132), δεν έχει μελετηθεί σφαιρικά από τους ακαδημαϊκούς. Όμως, όπως περιγράφεται στη συνέχεια, η προηγούμενη ιστοριογραφία έχει

* Σ.τ.Μ.: Σεφαρδίτες λέγονται οι Εβραίοι που κατάγονταν από την Ισπανία

*Σ.τ.Μ.: έτοι θα αναφέρονται από εδώ και στο εξής τα μέλη και οι συμμετέχοντες στη Φεντερασιόν

**Σ.τ.Μ.: Παγκόσμια Ισραηλιτική Συμμαχία - στο εξής ΑΙΥ

***Σ.τ.Μ.: που λειτουργούσε σύμφωνα με τα ήθη και έθιμα του Εβραϊκού νόμου

κυρίως αναπαράγει τις απόψεις των φεντεραλιστών*. Οι διαφορές ανάμεσα στις πηγές της Φεντερασιόν (απομνημονεύματα του Μπενναρόγια και άλλων, η αλληλογραφία της Φεντερασιόν με τη Σοσιαλιστική Διεθνή κ.λπ.) και των μη φεντεραλιστικών πηγών (Οθωμανικά ντοκουμέντα, Γαλλικές, Βρετανικές και Ελληνικές προξενικές αναφορές, αρχεία της Alliance Israélite Universelle** και της εφημερίδας «Journal de Salonique»), καθιστούν αναγκαία μια προσεκτική προσέγγιση όσον αφορά την απήχηση της Φεντερασιόν. Έτσι, το άρθρο αυτό θα περιγράψει τον Εβραϊσμό της Θεσσαλονίκης της περιόδου των Νεότουρκων μέσω της Φεντερασιόν, περιγράφοντας την κοινωνικο-οικονομική και πολιτική ανάπτυξη η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός εργατικού κινήματος στην πλέον kosher*** πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την πιθανή επίδραση της Φεντερασιόν στη δομή της Εβραϊκής κοινότητας.

Η ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Στα τέλη του 19ου- αρχές 20ού αιώνα, περισσότερος από το μισό πληθυσμό της Οθωμανικής Θεσσαλονίκης αποτελείται από Εβραίους. Στους δρόμους όλοι μιλούσαν (ή τουλάχιστον καταλάβαιναν) εβραίο-ισπανικά, την καθημερινή γλώσσα της πόλης. Οι Εβραίοι ήταν οι κύριοι των εμπορικών δραστηριοτήτων, της βιομηχανίας και της οικονομίας. Καθώς τα καταστήματα και οι εταιρίες των Εβραίων παρέμεναν κλειστά τα Σάββατα, δεν σημειωνόταν καμία εμπορική δραστηριότητα και ολόκληρη η πόλη ήταν αναγκασμένη να παρακολουθεί το Σαββάτιον (ΑΑΙΥ VIII Ε 169, 19 Απριλίου 1897, Dumont 1980, 353). Οι Εβραίοι αποτελούσαν, επίσης, τα δύο τρίτα των εργατών και, ως εκ τούτου, τη συντριπτική πλειοψηφία των υποστηρικτών της Φεντερασιόν.¹

Όπως παρατηρήθηκε από αρκετούς σχολιαστές, η Θεσσαλονίκη ήταν «και το μυαλό και η καρδιά» (Molho 1997, 337) των

¹ Ετήσια Έκθεση της Φεντερασιόν προς τη Σοσιαλιστική Διεθνή (Ιούλιος 1909-Ιούλιος 1910) στο Haupt και Dumont 1978, 86.

Οθωμανικών Βαλκανίων. Βρισκόταν στην άκρη της κυρίας εμπορικής οδού, την Κοιλάδα του Βαρδάρη, συνδέοντας το Αιγαίο Πέλαγος με την Ανατολική Ευρώπη και, ως εκ τούτου, είχε υπό τον έλεγχό της την αχανή ενδοχώρα που αποτελείτο από τη Μακεδονία, την Αλβανία, την παλαιά Σερβία, την Ήπειρο και μέρος της Θράκης (Tekeli και Ilkin 1980, 379). Η Θεσσαλονίκη ήταν η κύρια τελωνειακή αποθήκη (entrepot) από όπου εξάγονταν γεωργικά προϊόντα προερχόμενα από την ενδοχώρά της καθώς και το κέντρο διανομής διαφόρων εισαγόμενων αποικιακών και βιομηχανικών προϊόντων.² Σε περιόδους που ο έλεγχος της ενδοχώρας εκ μέρους της Θεσσαλονίκης δεν ήταν δυνατός εξαιτίας πολιτικών προβλημάτων, την πόλη αντικατέστησαν το Ντουμπρόβνικ (Ραγούζα, κατά τους προηγούμενους αιώνες (Tekeli και Ilkin 1980, 353) και το Μπουργκάς και η Βάρνα, μετά το κίνημα του 1908 (BOA/DH-ID 65-7/43, 30 Μαρτίου 1912).

Ως αποτέλεσμα της επίδρασης της βιομηχανικής επανάστασης, η Θεσσαλονίκη ενσωματώθηκε γρήγορα στις παγκόσμιες αγορές κατά τη διάρκεια του αιώνα, μεταξύ των ναπολεόντειων πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Όμως, δραματικές αλλαγές, με επενδύσεις υποδομής, επιχορηγούμενες κυρίως από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, άρχισαν να συντελούνται κατά τη δεκαετία του 1870. Το λιμάνι μεγάλωσε στο διάστημα 1897-1905 (Γούναρης 1997, 157) και η συγκοινωνία με ηλεκτρικό τραμ άρχισε το 1907. Η Εταιρία Φωταερίου Θεσσαλονίκης δημιουργήθηκε το 1887 (SVS 1897, 247) και άρχισε να προμηθεύει την πόλη με ηλεκτρισμό το 1903 (Tekeli και Ilkin 1980, 365). Οι σιδηρόδρομοι των Σκοπίων (το 1874), της Βιέννης (το 1881), του Μοναστηρίου (το 1894) και της Κωνσταντινούπολης (το 1896), συνέδεσαν τη Θεσσαλονίκη με τις αγορές της Ευρώπης και της Ανατολής (Μοσκόφ 1985, 260 και Tekeli και Ilkin 1980, 361). Μετά την κατασκευή του Μακεδονικού σιδηροδρομικού δικτύου, τα λιμάνια

² Μνημόνιο του Δαβίδ Φλορεντίν στη Σιωνιστικά Οργάνωση στο Βερολίνο (15 Δεκεμβρίου 1912) στο Gelber 1955, 115.

των νοτίων Βαλκανίων (εκτός από αυτό της Καβάλας) έχασαν τη σπουδαιότητά τους και η Θεσσαλονίκη έγινε το κέντρο εισαγωγών και εξαγωγών των Βαλκανίων. Αν και τα Σκόπια παρέμειναν το κέντρο διανομής της βόρειας Μακεδονίας, οι περισσότερες πόλεις κατ'ύψην τις επιχειρηματικές τους συναλλαγές μέσω της Θεσσαλονίκης (Γούναρης 1994, 108). Έτσι, από το 1905, η κλασική δομή μιας αποικιακής οικονομίας, αποτελούμενη από ένα λιμάνι και ένα σιδηροδρομικό δίκτυο, είχε ήδη επιτελεσθεί.

Εξαιτίας των δομικών αυτών αλλαγών, η εμφάνιση της πόλης άλλαξε. Το 1869, το νότιο τείχος του κάστρου στην περιοχή του λιμανιού κατεδαφίστηκε (Dumont 1980, 351). Πριν από το χρόνο αυτό, οι πολίτες ζούσαν σε μια έκταση τριών τετραγωνικών χιλιομέτρων μέσα στο κάστρο, όπου τα σπίτια χτίστηκαν πολύ κοντά το ένα στο άλλο (SVS 1889, 90). Μετά τη Διάσκεψη του Βερολίνου το 1878, η Θεσσαλονίκη υποδέχθηκε χιλιάδες μουσουλμάνους και Εβραίους μετανάστες από τα Βαλκάνια. Έτσι, νέες συνοικίες έπρεπε να οικοδομηθούν έξω από τα τείχη του κάστρου. Σε διάστημα μόλις δεκαπέντε χρόνων, η πόλη επεκτάθηκε σε διπλάσια έκταση σε σχέση με την αρχική της μορφή.

Από τις 15.000 οικογένειες Εβραίων της Θεσσαλονίκης μόνο οι 1.500 κατέβαλλαν τον κοινοτικό φόρο – και, ως εκ τούτου, είχαν και το δικαίωμα να ψηφίζουν στις κοινοτικές υποθέσεις (Μοσκόφ 1985, 305) – ενώ περίπου 6.000 οικογένειες ήταν εξαρτημένες από την κοινοτική βοήθεια (Gelber 1955, 115). Επίσημοι της Alliance Israélite Universelle παραδέχθηκαν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ζούσαν υπό συνθήκες φτώχειας. Πάντως, αν συγκρίνουμε την κατάστασή τους με αυτή των συμπατριωτών τους στο Χάσκιοϊ και στο Μπαλάτ (στην Κωνσταντινούπολη) «κάποιος θα μπορούσε να βρει παρηγοριά στη Θεσσαλονίκη» (AAIU VIII E, 169, 19 Απριλίου 1897). Στις πυκνοκατοικημένες συνοικίες των Εβραίων επικρατούσαν χειρότερες συνθήκες διαβίωσης από ό,τι σε ολόκληρη την πόλη. Ήταν οι πλησιέστερες στη θάλασσα συνοικίες και, γι' αυτό, οι πιο ευπρόσβλητες σε ασθένειες. Ο φτωχός εξαε-

ρισμός, εξαιτίας του ότι τα κτίρια ήταν χυσιμένα κολλητά, χειρότερου τις συνθήκες υγιεινής. Περίπου τέσσερις με πέντε οικογένειες Εβραίων (15-20 άτομα) ζούσαν σε ένα σπίτι (SVS 1889, 90 και SVS 1904, 225). Περίπου 45.000 Εβραίοι κατοικούσαν σε 17 τέτοιες συνοικίες ενώ 25.000 μουσουλμάνοι ζούσαν σε 46 αντίστοιχες συνοικίες (SVS 1904, 275). Οι Εβραίοι που ζούσαν στοιβαγμένοι σε ένα σπίτι – «απδιαστικές τρύπες, ακατάλληλες ακόμα και για σκυλιά, με υγρές, σάπιες οροφές και τοίχους υπό διάλυση και κατάρρευση...» (Υερολύμπου 1997, 641) – περνούσαν την περισσότερη ημέρα τους έξω από το σπίτι εξαιτίας της έλλειψης χώρου (Anastassiadou 1997, 59). Γενικά, τα σπίτια των μουσουλμάνων είχαν κήπους, κάτι που ήταν σπάνιο στις Εβραϊκές συνοικίες (SVS 1904, 275).

Από την άλλη πλευρά, η ευρωπαϊκού ρυθμού γειτονιά της Θεσσαλονίκης, το Χαμιντιγιέ, αναδείχθηκε γρήγορα μόνο τέσσερα χρόνια μετά το 1884 (Γούναρης 1997, 157) με τα ακμάζοντα σε στυλ νεο-μπαρόκ και chalet (ξύλινα ελβετικού ρυθμού) σπίτια του, τα γαλλικού στυλ καφενεία και τις καλοντυμένες κυρίες και κυρίους. Όλα τα προξενεία και οι σημαντικές οικογένειες μετακινήθηκαν στην περιοχή του Χαμιντιγιέ (Κολόνας 1994, 65). Από το 1904, οι Εβραίοι άρχισαν να διασκορπίζονται σε διάφορες συνοικίες και να διαμένουν μαζί με άλλες εθνικές ομάδες (SVS 1904, 275). Η κατεδάφιση των τειχών της πόλης, οι πυρκαγιές και η οικοδόμηση νέων γειτονιών δεν ήταν συνηθισμένα γεγονότα: υπήρξαν πιθανόν οι αιτίες μεταβολής της κοινωνικής δομής του Θεσσαλονικιώτικου Εβραϊσμού καθώς η «εβραϊκότητα» υπήρξε αρκετά συνυφασμένη με τον τοπικισμό και, κατ' επέκταση, με την kehilla (Εβραϊκή κοινοτική εξουσία). Σύμφωνα με την κλασική Οθωμανική αστεακή δομή, τα φτωχά και τα πλούσια μέλη μιας κοινωνίας ζούσαν στον ίδιο τομέα. Κάθε Εβραϊκή συνοικία ήταν, ταυτόχρονα, «μια θρησκευτική ένωση, μια κοινωνική οντότητα, με τη δική της αριστοκρατία, τη μεσαία τάξη και τους φτωχούς, με ένα πυκνό δίκτυο οικονομικών και οικογενειακών σχέσεων, τους δικούς της αρχηγούς και διαχει-

ριστές, τα δικά της αρχεία, τις ιδιοκτησίες και τα έσοδα» (Yerolymπου 1997, 631). Τα νέα κέντρα, πάντως, δεν ήταν οργανωμένα σε εθνικο-θρησκευτική βάση, αλλά σύμφωνα με την οικονομική θέση των κατοίκων τους. Εξαιτίας αυτής της μετακίνησης, οι ταξικές διαφορές έγιναν πιθανόν περισσότερο διακριτές. Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι ο σοσιαλισμός έγινε η κυρίαρχη ιδεολογία στους κόλπους της Εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης καθώς ο ευρωπαϊκός τρόπος ζωής της Εβραϊκής αστικής τάξης ήταν καταφανής, ενώ η παραδοσιακή Εβραϊκή κοινοτική ζωή, οι συντεχνίες και η δομή της κοινοτικής εξουσίας (kehilla) εξασθένησαν.

Ήταν η Παγκόσμια Ισραηλιτική Συμμαχία (AIU) η οποία προσπάθησε να αναπληρώσει αυτό το κενό με τη σταδιακή ανάληψη πρωτοβουλιών όσον αφορά τη διαχείριση των υποθέσεων της κοινότητας. Η AIU ήταν Γαλλο-εβραϊκή οργάνωση, της οποίας αποστολή ήταν να προστατεύσει τους Εβραίους από τους διωγμούς και να τους εκπαιδεύσει ώστε να καταστούν παραγωγικοί και αυτάρκεις. Η πιο σημαντική συνεισφορά της AIU στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης ήταν η δημιουργία μιας λαϊκής γαλλόφωνης μεσοαστικής εβραϊκής ελίτ. Στο διάστημα 1873-1910, η AIU δημιούργησε εννέα σχολεία στη Θεσσαλονίκη στα οποία φοιτούσαν 8.500 παιδιά.³ Αρκετοί σημαντικοί ηγέτες και αγωνιστές της Φεντερασιόν (όπως ο Αλμπέρτο Αρδίτι και ο Δαβίδ Ρεκανάτι) και του σιωνιστικού κινήματος, αποφοίτησαν από τα σχολεία της AIU.⁴ Επίσης, χάρη στη «σύγχρονη» εκπαίδευση που παρείχε η AIU καθώς και άλλα ξένα σχολεία, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν αποβλήθηκαν από τις τάξεις της τοπικής γραφειοκρατίας.⁵

Από την πυρκαγιά του 1890 στην περιοχή της Αγίας Σοφίας,

³ Για μια περισσότερο λεπτομερή άποψη των Εβραίων σπουδαστών και σχολείων στη Θεσσαλονίκη, βλέπε το Journal de Salonique (9 Ιουνίου 1908).

⁴ Οι σπουδαστές της AIU ήταν, επίσης, υπεύθυνοι για τις ποικίλες εκδόσεις της Φεντερασιόν. Βλέπε στο Kalaykias 1998, 390.

⁵ Όπως μπορώ να εξακριβώσω από τα ονόματά τους, το 1904, 35 Εβραίοι ήταν κρατικοί υπάλληλοι στη Θεσσαλονίκη, σε θέσεις οι οποίες απαιτούσαν μια ειδικευμένη εκπαίδευση, όπως «mekturcu» (Γιάνκο Σαντίλ), ο διευθυντής Γεωργίας (Βιτάλι Εφέντι), μέλη του Συμβουλίου

όπου οι κάτοικοι ήταν κυρίως Εβραίοι, έκταση 20 εκταρίων (περίπου 200 στρέμματα) και 3.500 σπίτια κάπκαν και καταστράφηκαν εκ θεμελίων, αφήνοντας 1.700 οικογένειες χωρίς κατάλυμα και χωρίς τα οικονομικά μέσα για να εξασφαλίσουν την εγκατάστασή τους σε άλλες περιοχές (Γερολύμπου 1994, 69). Η Εβραϊκή κοινότητα απασχολήθηκε τότε με τον κατασκευαστικό τομέα για εκείνους τους Εβραίους που βρέθηκαν υπό καθεστώς πτώχευσης αγοράστηκαν εκτάσεις σε δύο διαφορετικές περιοχές, έξω από την Πύλη του Βαρδάρη (Hirsch Mahallesi) και στην πάνω πλευρά του Χαμιντιγιέ (Γερολύμπου 1994, 71). Η AIU αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος αυτού του σχεδίου. Ήταν απόφαση της AIU να οικοδομηθούν δύο διαφορετικές γειτονιές ώστε να μη συγκεντρωθούν οι Εβραίοι σε ένα μεγάλο γκέτο (Κολόνας 1994, 63-4). Έτσι, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η AIU δεν ήταν μόνο εκπαιδευτικό ίδρυμα, αλλά είχε αρχίσει, επίσης, να θέτει υπό τον έλεγχό της τις λειτουργίες των διαχειριστικών οργάνων της κοινότητας (kehilla), όσον αφορά τη λήψη των αποφάσεων και τον κοινοτικό σχεδιασμό. Ως αποτέλεσμα, η κοινοτική διαχείριση άρχισε να γίνεται συνώνυμη με την AIU.

ΕΒΡΑΙΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Παρά τη σχετική βιομηχανική άνθηση η οποία άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του 1870, όπως υποστηρίζεται και στο ετήσιο βιβλίο του βίλαετιού, η οικονομία της Θεσσαλονίκης ήταν εξαρτημένη κυρίως από την καλλιέργεια δημητριακών (SVS 1889, 221). Κατά τη διάρκεια περιόδων που η αγροτική παραγωγή δεν ήταν ικανοποιητική, ολόκληρη η οικονομία της πόλης βρισκόταν σε κρίση και το εμπόριο και η βιομηχανία χαρακτηρίζονταν από στασιμότητα. Αν και το κράτος υποστήριξε τις αναπτυσσόμενες βιομηχανίες με την απαλλαγή των μάλλινων, βαμβακερών και άλλων

Διευθυντών (Λιγιάχο Αρδίτι και Γιούντα Λεβί), μέλη του Πολιτικού Δικαστηρίου (Ισακ Εφέντι), γραμματεία του Εμπορικού Δικαστηρίου (Σαμουήλ Κεμάλ Εφέντι), ο γενικός επιθεωρητής Δασών (Νεσίμ Εφέντι), τελωνειακοί (Δαβίδ Εφέντι και Ισακ Αλόμ Εφέντι), ο τρίτος κομισάριος του Σταθμού της Πόλης (Μοϊζ Εφέντι) και άλλοι. Βλέπε SVS 1904, 77-108.

παρόμοιων προϊόντων από τους τελωνειακούς φόρους (SVS 1889, 227), εν τούτοις, η έλλειψη ασφάλειας κατά τη διάρκεια του καθεστώτος του Αμπντούλ Χαμίτ επιβράδυνε αυτή την άνθηση. Η επανάσταση των Νεότουρκων ενθάρρυνε την πρόοδο του καπιταλισμού. Αμέσως μετά την επανάσταση, υποβλήθηκαν 300 περίπου αιτήσεις στο Υπουργείο Εμπορίου για δημιουργία εργοστασίων.⁶

Οι περισσότερες εμπορικές και χρηματιστικές συναλλαγές στη Μακεδονία, είτε ήταν στα χέρια των Εβραίων είτε ελέγχονταν από αυτούς.⁷ Οι Ιταλοί Εβραίοι (Francos), οι οποίοι αποτελούσαν τις είκοσι πλουσιότερες οικογένειες της Θεσσαλονίκης (Molho 1994, 28 και Dumont 1980, 373), ήταν, συγκεκριμένα, αυτοί που κυριαρχούσαν. Λειτουργούσαν ως αντιπρόσωποι ευρωπαϊκών εταιρειών στη Μακεδονία (Toledano 1985, 28) και, έτσι, μέσω αυτών, το ευρωπαϊκό κεφάλαιο απέκτησε τον έλεγχο του πιστωτικού συστήματος στην ενδοχώρα (Adanir 1994, 30). Οι έμποροι της παραλιακής Μακεδονίας (κυρίως Έλληνες) έπρεπε να αγοράσουν εμπορεύματα από εμπορικούς αντιπροσώπους της Θεσσαλονίκης οι οποίοι ήταν κυρίως Εβραίοι. Δεν μπορούσαν να υπάρξουν σημαντικές επιχειρηματικές συναλλαγές χωρίς την παρέμβαση αυτών των αντιπροσώπων. Οι Εβραίοι εμπορικοί αντιπρόσωποι, επίσης, δάνειζαν κεφάλαια στους εμπόρους από την ενδοχώρα και συνήθως λειτουργούσαν ως εγγυητές τους στις συναλλαγές των δεύτερων με μεγάλες ξένες εταιρίες. Στις περισσότερες σχεδόν περιπτώσεις, οι τράπεζες χορηγούσαν πιστώσεις στους εμπόρους μόνο μετά τις συστάσεις και τις εγγυήσεις αυτών των αντιπροσώπων (AAIU XX E bis, 1η Δεκεμβρίου 1909).

⁶ Rabotniceski Vestnik (Σόφια, 26 Αυγούστου 1908) στο Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 29.

⁷ Στο SVS 1897, υπάρχει λεπτομερής αναφορά στους εμπόρους της πόλης. Από τους 66 μεγάλους εμπόρους στην πόλη, 38 ήταν Εβραίοι, 13 μουσουλμάνοι, 11 Έλληνες και 3 Ντονμέδες* ενώ από τους 19 σπουδαιότερους τραπεζίτες 12 ήταν Εβραίοι, 3 μουσουλμάνοι, 2 Ντονμέδες και 3 Έλληνες. Για τα ονόματα των Εβραίων εμπόρων και τραπεζιτών βλέπε το SVS 1897, 299-302. Υπήρχαν δύο εμπορικά κέντρα στη Θεσσαλονίκη, το Ιστίρα και το Σιμπί. Το πρώτο ήταν το σπουδαιότερο όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι εισαγωγείς και οι έμποροι δημητριακών, σπασαμιού, ελαίων κ.λπ. Βλέπε το AAIU VIII E 169, 19 Απριλίου 1897. Στην περιφέρεια του Σιμπί υπήρχαν καταστήματα χονδρικής, κυρίως ζάχαρης, καφέ, ξηρών φρούτων, παστών ιχθύων κ.λπ.

Η οικογένεια Αλλατίνι αποτελεί ένα αρκετά χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων Εβραίων εμπορικών αντιπροσώπων. Σύμφωνα με τα λόγια ενός σύγχρονου Γερμανού παρατηρητή, «οι Αλλατίνι ήταν οι κυρίαρχοι της Θεσσαλονίκης» (Ενεπεκίδης 1988, 263). Τα μέλη της οικογένειας είχαν ιταλικά διαβατήρια και, έτσι, τελούσαν υπό την προστασία του Ιταλικού προξενείου. Η παρουσία τους δημιουργήθηκε κυρίως με την εξαγωγή δημητριακών και αλεύρων και αυξήθηκε αρκετά όταν η εταιρεία σύναψε συμβόλαια σε τοποθεσίες στις διαδρομές Θεσσαλονίκης-Σκοπίων και Μοναστηρίου-Κωνσταντινούπολης (Levi 1985, 26). Είχαν αντιπροσώπους σε όλα τα Βαλκάνια ακόμη και στις μικρές πόλεις (SVS 1897, 257). Μονοπώλησαν τις εξαγωγές καπνού από τις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας προς τη Θεσσαλονίκη (Quataert 1995, 68). «Τα μεγαλύτερα εργοστάσια των Βαλκανίων» (κεραμικών και αλεύρων) ανήκαν στην οικογένεια Αλλατίνι και δημιουργήθηκαν με αυστρο-εβραϊκά κεφάλαια που ανήκαν στον βαρόνο De Hirsch (Μοσκόφ 1974, 264). Οι Αλλατίνι δημιούργησαν, επίσης, την πρώτη ιδιωτική τράπεζα της πόλης, την Τράπεζα Θεσσαλονίκης (Banque de Salonique), το 1888, η οποία λειτουργούσε ως υποκατάστημα της Αυστριακής τράπεζας Lander (Κολόνας 1994, 59). Με το ξέσπασμα του Ιταλο-Τουρκικού Πολέμου και την Εθνική Οικονομική Πολιτική των Νεότουρκων, οι Οθωμανικές αρχές εξανάγκασαν σε κλείσιμο την Τράπεζα Θεσσαλονίκης, εξαιτίας της ιταλικής υπηκοότητας των Αλλατίνι. Το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονη κρίση στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Η τράπεζα κατακρατούσε καταθέσεις ύψους 250.000 και πλέον λιρών. Μεταγενέστερα, όλες οι άλλες τράπεζες πήραν εντολές να μη δέχονται πιστώσεις και το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου παρέλυσε (PSP 1911(5017), 5). Τελωνειακός φόρος 100% επιβλήθηκε στα ιταλικά προϊόντα (TBMM 1993, 274)⁸ και οι Ιταλοί έμποροι εκδιώχθηκαν, τελικά, από την πόλη (PSP 1912(5234), 5).

⁸ Μετά από αυτά, η εισαγωγή θειοφίου αποκλείστηκε από τον κατάλογο καθώς το θειόφι ήταν απαραίτητο για τους καλλιεργητές σταφυλιών. Τα τελωνειακά τέλη για το θειόφι μειώθηκαν κατά 11%. Βλέπε TBMM n.d., a, 105.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η εργατική ιστορία αποτελεί ένα ανεξερεύνητο πεδίο των Οθωμανικών σπουδών. Η έλλειψη «μη κυβερνητικών» πηγών επιβάλλει ένα γενικό περιορισμό στην Οθωμανική ιστορία και υπάρχουν πολύ λίγες πληροφορίες όσον αφορά την ταυτότητα του μέσου Οθωμανού εργάτη, ακόμα και στις σοσιαλιστικές εφημερίδες της εποχής. Τα απομνημονεύματα των ηγετών του εργατικού κινήματος, σύγχρονες εφημερίδες και αναφορές Οθωμανών επισήμων, επικεντρώνονται πρωταρχικά στα πολιτικά τεκταινόμενα. Οι προξενικές αναφορές, με τη σημαντική εξαίρεση κάποιων από αυτές, αναφέρονται περισσότερο στο εμπόριο ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη χώρα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Φαίνεται ότι η «αόρατη» Οθωμανική εργατική τάξη θα προσδιορισθεί πολύ δύσκολα σε σύγκριση με την παρόμοια πλούσια εμπειρική ιστοριογραφία που συναντούμε για τους εργάτες της Δύσης.⁹

Οι μεταρρυθμίσεις Tanzimat έβλαψαν πολύ τις οθωμανικές συντεχνίες τεχνιτών. Το κράτος εγκατέλειψε τις προσπάθειές του να θέσει υπό τον έλεγχό του τη βιομηχανική παραγωγή και χτύπησε τα προνόμια των συντεχνιών (Quataert 1994, 103). Ως αποτέλεσμα, αρκετές συντεχνίες χειροτεχνών εξαφανίστηκαν στις περισσότερες Οθωμανικές πόλεις¹⁰. Αυτές που παρέμειναν μετασχηματίστηκαν σε μια νέα μορφή παραγωγής: το καινοφανές υπήρξε η εισαγωγή

⁹ Το ακόλουθο απόσπασμα από την επιθεώρηση της Φεντερασιόν αποτελεί την πιο λεπτομερή απεικόνιση των συνθηκών εργασίας στη Θεσσαλονίκη που έχω συναντήσει: «Τυχροί υπάλληλοι της Εταιρίας Καπνού Χερέρα: Σύμφωνα με πληροφορίες του Μπ., εργαζόμενο στο εν λόγω κατάστημα, (οι εργάτες) έχουν μεγάλη ελευθερία σε όλα. Μπορούν να καθίσουν κάποια ώρα και να ξεκουραστούν, μπορούν να συνομιλήσουν για λίγο, να πουν καφέ, να διαβάσουν εφημερίδες, να έχουν επισκέπτες και, ακόμα, να προσεύχονται στο θεό κάποια διαστήματα. Δύο μόνο πράγματα δεν μπορούν να κάνουν οι εργαζόμενοι. Πρώτον, δεν μπορούν να απαιτήσουν αύξηση μισθού ή οποιαδήποτε άλλη βελτίωση. Δεύτερον, δεν μπορούν να γίνουν μέλη του συνδικάτου, ακόμα κι αν αυτό αναγνωρίζεται από την κυβέρνηση... Οι νέοι για να βρουν εργασία, πρέπει να δεχτούν να εργασθούν ως μαθητευόμενοι για τρεις μήνες χωρίς μισθό». La Solidaridad Obradera, (Θεσσαλονίκη, 10 Μαρτίου 1911) στο Cohen-Rak 1986, 273.

των μισθοδοτικών σχέσεων, οι οποίες έφεραν μαζί τους μια πρωταρχική ^{τεχνολογία εντατικά εργαλεια} ανθρωποκεντρική τεχνολογία*, μια προλεταριοποιημένη ελεύθερη εργατική δύναμη καθώς και ένα ελεύθερο κεφάλαιο (Keyder 1994, 125). Οι Οθωμανοί εργάτες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, εργάζονταν σε αυτές τις μικρής κλίμακας παραδοσιακές εταιρείες, με λιγότερους από δέκα εργάτες η κάθε μία. Εξαιτίας του ασαφούς κριτηρίου για να χαρακτηριστεί κάποιος εργάτης, ο αριθμός των εργατών της Θεσσαλονίκης, δοσμένος από στατιστικές, κυμαίνεται από 10.000 σε 25.000 (Dumont 1994, 50, Μοσκόφ 1985, 271 και Quataert 1995, 69). Για παράδειγμα, στατιστικές του 1910 υπολογίζουν την ύπαρξη 11 βιομηχανικών τομέων και 10.000 εργατών στην πόλη (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 26). Επίσης, οι φεντεραλιστές έκαναν λόγο για 20 εργοστάσια και 10.000 εργάτες σε 11 τομείς (Haurt και Dumont 1978, 90).

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δημιουργήθηκαν αρκετές αδελφότητες ή εργατικοί σύνδεσμοι, ως συμπλήρωμα των προστατευτικών κανονισμών των συντεχνιών. Αλλά, αρκετοί από αυτούς κατευθύνονταν από τα πλουσιότερα μέλη των τομέων αυτών και περιόριζαν τις δραστηριότητές τους στην παροχή πιστώσεων στα μέλη τους με υψηλά επιτόκια. Στη Θεσσαλονίκη, ο σύνδεσμος αρτοποιών (1869) ήταν ο πρώτος από τους συνδέσμους αυτούς και ακολουθούσαν οι παντοπώλες (1876), οι εργαζόμενοι σε ξενοδοχεία και εστιατόρια (1900), οι υποδηματοποιοί και οι ράφτες (1904) και οι υπάλληλοι καταστημάτων (1905) (Aktsoğlu 1997, 287).

Οι φεντεραλιστές δήλωναν επανειλημμένα ότι οι συνθήκες εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν για τους εργαζόμενους οι χειρότερες στην Ευρώπη (Haurt και Dumont 1978, 69). Οι εργάτες έπεφταν θύματα άγριας εκμετάλλευσης. Ακόμα και έγκυες γυναίκες ήταν αναγκασμένες να εργάζονται από 10 έως 12

¹⁰ Στη δεκαετία του 1860 υπήρχαν πάνω από 100 συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη, αρκετές από τις οποίες δρούσαν στον τομέα των μεταφορών. Βλέπε Quataert 1995, 69.

*Σ.τ.Μ.: labour-intensive technology στο αγγλικό κείμενο

ώρες. Οι μισθοί ήσαν χαμηλοί ενώ η αγορά εργασίας συνεχώς συρρικνωνόταν. Στη Θεσσαλονίκη του 1906, ένας ειδικευμένος εργαζόμενος δεν κέρδιζε πάνω από 50 γρόσια το χρόνο, ένας πεπειραμένος λογιστής 150 γρόσια, ενώ ένα οικόπεδο 1000 τετραγωνικών μέτρων στο κέντρο της πόλης κόστιζε από 16.000 έως 20.000 γρόσια (Hekimoglu 1997, 177).

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς, οι τρόποι εργασίας τροποποιήθηκαν και όσον αφορά το φύλο. Οι γυναίκες άρχισαν να εργάζονται έξω από το σπίτι. Οι νεαρές Εβραίες αποτέλεσαν σημαντικό ποσοστό εργαζομένων σε εργοστάσια της πόλης, ιδιαίτερα στη βιομηχανία υφανμάτων και επεξεργασίας καπνού (Quataert 1996, 27). Στην καπνοβιομηχανία, χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά φτηνή, γυναικεία εργατική δύναμη, προερχόμενη από την κλωστοϋφαντουργία. Σύμφωνα με το Γαλλικό προξενείο, από τους 25.000 εργάτες της πόλης οι 12.000 ήταν βιομηχανικοί εργάτες και οι μισοί από αυτούς (κυρίως γυναίκες και παιδιά) εργάζονταν έξι μήνες το χρόνο ως εποχιακοί εργάτες σε διάφορα καπνεργοστάσια (Μοσκόφ 1985, 271). Το εργοστάσιο καπνού Régie απασχολούσε 15 αρχιεργάτες (ή προϊσταμένους), λογιστές και υπαλλήλους, 330 χειριστές μηχανών, από τους οποίους οι 270 ήταν Εβραίοι (70 άνδρες και 200 κορίτσια), 60 Έλληνες και Βούλγαρους (10 άνδρες και 50 κορίτσια) και 5 Τούρκους ως φύλακες. Οι άνδρες πληρώνονταν από 2 σελίνια και 6 πέννες έως 3 σελίνια και 3 πέννες, ενώ οι γυναίκες πληρώνονταν από 1 σελίνι έως 1 σελίνι και 4 πέννες, για εργάσιμη ημέρα εννέα ωρών. Οι γυναίκες, ιδιαίτερα οι Εβραίες, θεωρούνταν αρκετά ειδικευμένες και γρήγορες στην επεξεργασία των σιγαρέτων (PSP 1893(1310), 11).

Τα εκκοκκιστήρια βάμβακος της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν από την αυγή μέχρι τη δύση του ηλίου και οι βάρδιες κρατούσαν 15 ώρες το καλοκαίρι και 10 το χειμώνα. Περίπου το ένα τρίτο της παραγωγής καταναλωνόταν στη Μακεδονία και την Αλβανία και όσο έμενε εξαγόταν – απαλλαγμένο από κάθε δημο-

σιονομικό χρέος – στη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου. Το 1893, περίπου 640 εργάτες απασχολούνταν στα εκκοκκιστήρια αυτά. Ήταν όλοι Εβραίοι και αποτελούνταν από 160 άντρες και αγόρια και 480 κορίτσια. Οι εβδομαδιαίοι μισθοί κυμαίνονταν από 9 σε 12 σελίνια για τους άνδρες, από 3 σελίνια και 6 πέννες σε 5 σελίνια για τα αγόρια ηλικίας 14-18 και από 1 σελίνι και 9 πέννες έως 5 σελίνια και 8 πέννες για τα κορίτσια ηλικίας 12-18 (PSP 1893(1310), 11). Οι εργάτες είχαν ένα διάλειμμα 35 λεπτών μόνο για μεσημεριανό φαγητό και καθόλου ώρα για πρόγευμα. Η εργασία μετά το γάμο δεν θεωρούνταν πρόπουσα ανάμεσα στους Σεφαρδίτες (Dumont 1980, 362-3) και οι ειδικευμένες νεαρές Εβραίες εργάζονταν μέχρι που να συγκεντρώσουν αρκετά χρήματα για μια μικρή προίκα 181-251 σελίνια, εκτός από τον απαραίτητο ρουχισμό, ή μέχρι που να παντρευτούν, κάτι που συνήθως συνέβαινε από την ηλικία των 15 χρόνων και έπειτα (PSP 1893(1310), 22). Έτσι, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εργασία τους δεν εκλαμβάνόταν ως η κύρια πηγή του εισοδήματος του σπιτιού. Ο,τιδήποτε τους προσφερόταν από τους εργοδότες γινόταν αποδεκτό.

Οι εργάτες, οι οποίοι απασχολούνταν στις μεταφορές (αχθοφόροι, βαρκάρηδες, εκφορτωτές και καρτσιέρηδες) αποτελούσαν ένα από τα πλέον σημαντικά τμήματα της τοπικής εργατικής δύναμης της Θεσσαλονίκης. Ήταν οι περισσότεροι Εβραίοι και αριθμούσαν περίπου 5.000. Μία από τις ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες των εργατών αυτών ήταν το σύστημα καταμερισμού της εργασίας τους: Είχαν οργανωθεί κατά οικογένειες. Συγκεκριμένες οικογένειες εργάζονταν σε συγκεκριμένα μέρη της πόλης και μετέφεραν συγκεκριμένα είδη. Για παράδειγμα, η οικογένεια Αχμπαρίμ μετέφερε μόνο βαριά μέταλλα, ενώ η οικογένεια Λεβί εργαζόταν στο σιδηροδρομικό σταθμό και μετέφερε αποσκευές (Brodio 1967, 243). Έτσι, κατά τη διάρκεια των απεργιών του 1908, οι εργάτες μεταφορών, συνδεδεμένες ήδη μεταξύ τους μέσω οικογενειακών δεσμών, ήταν αυτοί που είχαν οργανωθεί πιο εύκολα καθώς και οι

πιο μαχητικοί. Οι εργοδότες των αχθοφόρων απαιτούσαν εξωφρενικά ποσά από τους εμπόρους και οι αχθοφόροι έπρεπε να υπακούουν στις αποφάσεις τους. Οποτεδήποτε υπήρχε κάποιο πρόβλημα μεταξύ ενός εργοδότη και ενός εμπόρου, όλοι οι εργοδότες των αχθοφόρων σε όλη την πόλη ενώνονταν και κήρυσσαν μποϊκοτάζ στον έμπορο αυτό. Ως αποτέλεσμα, οι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν οτιδήποτε ζητούσαν οι εργοδότες (BOA/DHID 112-1/13/9, 20 Μαρτίου 1912).

Το 1910, ο βουλευτής της Σεβαστείας, δόκτωρ Σεβκί Μπέν, επεξεργάστηκε ένα νομοσχέδιο για τη βελτίωση των συνθηκών της παιδικής εργασίας. Το νομοσχέδιο απαγόρευε την απασχόληση στη βιομηχανία των παιδιών ηλικίας 12 χρόνων και κάτω, εκτός από τα παιδιά που εργάζονταν σε οικογενειακές εταιρείες. Επιπροσθέτως, το νομοσχέδιο επέτρεπε εννέα εργάσιμες ώρες την ημέρα για τα παιδιά κάτω των 17 χρόνων και εισήγαγε μερικές βελτιώσεις όσον αφορά ζητήματα υγείας.¹¹ Το νομοσχέδιο στάλθηκε στην υπεύθυνη επιτροπή της βουλής, αλλά δεν συζητήθηκε ούτε και ψηφίστηκε.

ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΥ

Ως αποτέλεσμα της οικονομικής, κοινωνικής και φυσικής καταπίεσης από πλευράς του καθεστώτος του Αμπντούλ Χαμίτ*, μια σειρά αυθόρμητων απεργιών ενισχύθηκαν από μια ατμόσφαιρα ελευθερίας που δημιουργήθηκε από τους πρώτους μήνες της επανάστασης των Νεότουρκων. Οι εργάτες ήσαν αισιόδοξοι για τα δημοκρατικά κηρύγματα και τις υποσχέσεις της Επιτροπής Ένωσης και Προόδου (CUP)** για καλύτερες συνθήκες. Μετά από αρκετές δυναμικές ομιλίες για *liberté, egalité, justice* και *fraternité**** στην «Place de la Liberté» της Θεσσαλονίκης, τι ήταν πιο φυσιολογικό από το να υψώσουν τη φωνή τους; Το κίνημα

αυτό, πάντως, δεν είχε κανέναν ιδεολογικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Μπεναρόγια, οι απεργίες έγιναν για «να αποκτηθούν υψηλότεροι μισθοί, ώστε να γευθούμε την ελευθερία και να διασκεδάσουμε αυτό το σημαντικό γεγονός, την Επανάσταση» (Benaroya 1986, 42). Επιπλέον, ο δείκτης του πληθωρισμού ανέβηκε στο 20% μέσα σε δύο μήνες μετά την επανάσταση και ενέτεινε την κοινωνική δυσαρέσκεια. Ως αποτέλεσμα, μέσα σε πέντε μήνες μετά την επανάσταση σημειώθηκαν 111 απεργίες, από τις οποίες οι 31 έγιναν στη Θεσσαλονίκη (Karakişla 1992, 154).

Σε αρκετές περιπτώσεις, πριν οι εργάτες προχωρήσουν σε απεργία, προσπάθησαν να διαπραγματευθούν με τους εργοδότες και επιδίωξαν συμφιλιωτική υποστήριξη από την Επιτροπή. Όπως προσδιορίστηκε από τους Βούλγαρους «στενούς»* σοσιαλιστές, οι απεργίες αυτές οργανώθηκαν αυθόρμητα: Κάθε ημέρα πριν από κάθε απεργία, οι εργάτες συγκεντρώνονταν και υπόσχονταν να κατέβουν σε απεργία. Την επόμενη ημέρα έκαναν πορεία με τουρκικές σημαίες, ζουρνάδες, λατέρνες και άλογα με διάφορα στολίδια στο κεφάλι (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 39), φωνάζοντας συνθήματα υπέρ της Επιτροπής (Benaroya 1986, 42). Οι απεργιοί σχημάτιζαν άτυπες (ad hoc) επιτροπές για να διαπραγματευτούν με τους εργοδότες και να κρατήσουν επαφή με τα τοπικά παραρτήματα της Επιτροπής (Panayotopoulos 1980, 39). Σύμφωνα με το Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, σπάνια υπήρχε εταιρεία που να μην επηρεαστεί από τις απεργίες (Panayotopoulos 1980, 39).

Τα αιτήματα των εργατών (στις περισσότερες περιπτώσεις 50 ή 100% αύξηση του μισθού, λιγότερες εργάσιμες ώρες και καλύτερες συνθήκες εργασίας) θεωρούνταν γελοία και ανέφικτα (Karakişla 1992, 161). Η κυβέρνηση, επίσης, δεν ήταν ικανοποιημένη με τις απεργίες: Ο Ουσακιζάδε Χαλίντ Ζιγιά, απεικονίζοντας τη γενική άποψη του καθεστώτος, δήλωσε ότι «η Διακήρυξη της Ελευθερίας παρεξηγήθηκε από τους εργάτες» (Karakişla 1992, 176). Στην αρχή, η Επιτροπή εκμεταλλεύθηκε εύκολα την κατά-

*Σ.τ.Μ.: Πτέρυγα του βουλγαρικού σοσιαλιστικού κόμματος που από το 1903 δημιούργησαν ξεχωριστό κόμμα

*Σ.τ.Μ.: 1876-1909

**Σ.τ.Μ.: στο εξής Επιτροπή

***Σ.τ.Μ.: ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη και αδελφότητα

¹¹ Για το πλήρες κείμενο του νόμου βλέπε TBMM n.d., b, 141-4.

σταση με την υποστήριξη από πλευράς της των απεργών, αφού, τουλάχιστον σε μερικές περιπτώσεις, παρέμεινε ουδέτερη και τους βοήθησε να οργανώσουν ταμεία αλληλοβοήθειας. Με την πολιτική αυτή, η Επιτροπή υποστήριξε το ντόπιο κεφάλαιο εναντίον του ξένου και διατήρησε σε ετοιμότητα μια καλά οργανωμένη μαχητική ομάδα μελών της, για να αγωνιστεί εναντίον των υπολειμμάτων του καθεστώτος του Αμπντούλ Χαμίντ. Αλλά, παρά το γεγονός ότι η Επιτροπή δεν κατείχε επίσημα την εξουσία αυτή την εποχή, βρισκόταν σε μια συμφωνία με το καθεστώς: «αναγνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια του παλαιού καθεστώτος οι εργάτες δεν μπορούσαν να εκφράσουν τα προβλήματά τους και αυτό συσσωρεύτηκε βαθιά μέσα τους. Δεν αποτελεί όμως αυτό μια παράφορη παράλογη στάση, το να έρθουν στο προσκήνιο όλα τα προβλήματα μαζί ζητώντας μια και μόνη λύση;» (Karakişla 1995, 45). Ακόμα πριν από τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου, η Επιτροπή ξεκαθάρισε τη θέση της, παίρνοντας την πλευρά της αστικής τάξης. Ο οικονομολόγος της Επιτροπής, Δζάβιτ Μπέν, δήλωσε, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τον ανταπεργιακό νόμο, ότι «...όπως γνωρίζει ο καθένας, στη χώρα αυτή για κάθε είδος επενδύσεων, είτε πρόκειται για πλοία είτε για κανάλια, λιμάνια ή σιδηροδρόμους, χρειαζόμαστε το ξένο κεφάλαιο. Η συσσώρευση του δικού μας κεφαλαίου δεν επαρκεί για τις επενδύσεις αυτές... και για να προσελκύσουμε το κεφάλαιο αυτό στη χώρα μας πρέπει να εξασφαλίσουμε όλες τις απαραίτητες συνθήκες» (MMZC 3:681).

Όταν η Βουλγαρία κατέλαβε τους σιδηροδρόμους της Ανατολικής Ρωμυλίας, με το πρόσχημα των απεργιών, η κυβέρνηση ψήφισε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν κάθε είδος οργάνωσης ή απεργίας σε δημόσιες υπηρεσίες (müessesat-i umumiye), όπως σιδηροδρόμους και εταιρείες παροχής ηλεκτρισμού και φωταερίου. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή, δύο Αρμένιοι σοσιαλιστές βουλευτές, οι Ζοχράπ Εφέντι και Βαρτκές Εφέντι, υπερασπίστηκαν φλογερά τα δικαιώματα των εργατών. Αρκετοί ήταν, όμως, οι βουλευτές εκείνοι οι οποίοι εξέ-

φρασαν την άποψη ότι η βιομηχανία της χώρας ήταν ήδη αρκετά αδύνατη και δεν έπρεπε να παρακωλύεται από νόμους υπέρ των εργατών. Σύμφωνα με τον υπουργό Εσωτερικών, Φερίτ Πασά, «...αυτές οι (σοσιαλιστικές) ευρωπαϊκές θεωρίες ήταν πολυτέλεια για την Οθωμανική Αυτοκρατορία» (MMZC 3:690). Τελικά, μετά τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου και τη σταθεροποίηση των Νεότουρκων στην εξουσία, η κυβέρνηση είχε την ευκαιρία να ψηφίσει τον αντιαπεργιακό νόμο, γνωστό με το λαϊκό του όνομα «Νομοθεσία του Φερίτ Πασά». Το κοινοβούλιο υιοθέτησε το Γαλλικό αντιαπεργιακό νόμο του 1892 (MMZC 5:106) και απαγόρευσε τις απεργίες και τη σύσταση εργατικών συνδικάτων στις δημόσιες υπηρεσίες. Το κέντρο αντίστασης στη νομοθεσία ήταν η Θεσσαλονίκη, όπου διαδήλωσαν 6.000 άτομα.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ

Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, επαγγελματίες επαναστάτες όπως ο Μπεναρόγια, ο Γκλαβίνοφ και ο Χαρλάκοφ, ήρθαν στη Θεσσαλονίκη για να εκμεταλλευτούν την κατάλληλη για αυτούς ατμόσφαιρα. Ο Αβραάμ Ελιέζερ Μπεναρόγια ήταν Βούλγαρος Εβραίος από το Βιδίνιο.¹² Ήταν μέλος της τάσης των Βούλγαρων «στενών» σοσιαλιστών μέχρι τη διάσπασή της σε φιλελεύθερους (δημοκράτες) και συντηρητικούς (κεντριστές) και ακολούθησε τους πρώτους (Βεναγογιά 1949, 71). Ήρθε στη Θεσσαλονίκη μέσω Ανδριανούπολης, μετά την Επανάσταση και άρχισε να εργάζεται σε αποθήκες καπνού και να προπαγανδίζει τις σοσιαλιστικές ιδέες.¹³ Σύμφωνα με τον Χουσεϊν Καζίμ, κυβερνήτη της Θεσσαλο-

¹² Η Βιογραφία του Μπεναρόγια στο Hautt 1978, 23-5.

¹³ Η ημερομηνία άφιξης του Μπεναρόγια στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα για τους Οθωμανούς επισήμους. Ο κυβερνήτης, Χουσεϊν Καζίμ, καταπίεστηκε με μια πεισματώδη προσπάθεια να απελάσει τον Μπεναρόγια. Αλλά, μετά την διακήρυξη ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας δεν υπογράφηκε συνθήκη μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας όσον αφορά τα ζητήματα πολιτογράφησης και δεν ήταν ξεκάθαρο εάν ο Μπεναρόγια ήταν ακόμα Οθωμανός πολίτης (BOA/DH-SYS 65-7/5, 27 Φεβρουαρίου 1912). Εάν ο Μπεναρόγια εισερχόταν στις οθωμανικές περιοχές πριν την επανάσταση, όπως κατέθεσε ο ίδιος για να ξεγελάσει τους επισήμους (δες BOA/DH-SYS 65-7/3, 29 Φεβρουαρίου 1912), μπορούσε να θεωρηθεί Οθωμανός

νίκης, ο Μπεναρόγια ήταν «ο άνθρωπος που δημιούργησε από τα σπάργανα το σοσιαλισμό στη Θεσσαλονίκη» (BOA/DH-SYS 65-7/43, 30 Μαρτίου 1912).

Ελάχιστοι ελευθεροτέκτονες συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Ζοζέφ Νεχαμά και οργάνωσαν την πρώτη εβραϊκή σοσιαλιστική ομάδα στην πόλη (Μοσκώφ 1974, 137). Ως αποτέλεσμα σύντομων ομιλιών σε καφενεία και ελάχιστα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «La Nación»*, ο Μπεναρόγια μπόρεσε να αποκτήσει επαφές με μερικούς διανοούμενους (Βεναγογιά 1985, 41). Αργότερα, σε συνεργασία με την ομάδα του Νεχαμά (Μοσκώφ 1974, 137), δημιουργήθηκε ο Κύκλος Σοσιαλιστικών Μελετών. Τα μέλη αυτής της κίνησης ήταν κυρίως συμπαθούντες (Βεναγογιά 1985, 41).

Τον Αύγουστο του 1908, Βούλγαροι αναρχοφιλελεύθεροι συγκρότησαν μια σοσιαλδημοκρατική ομάδα. Περίπου 1.500 με 2.000 εργάτες, κυρίως Εβραίοι, παραβρέθηκαν στην πρώτη δημόσια συνέλευση αυτής της ομάδας (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 40). Στις 2 Οκτωβρίου 1908, διάφοροι αναρχοφιλελεύθεροι, μαζί με τους Χαρλάκοφ, Ντελιράντεφ, Τόμοφ και «στενούς» Βούλγαρους σοσιαλιστές, όπως οι Ρούσεφ, Λάλοφ, Τόσεφ και Γιάνεφ και τον εβραϊκό Κύκλο Σοσιαλιστικών Μελετών, συμφώνησαν στη δημιουργία του Ενωτικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Συνδέσμου (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 41). Αλλά η συσπείρωση αυτή διαλύθηκε τον Φεβρουάριο του 1909. Μερικά μέλη της προσχώρησαν στο Βουλγαρικό Λαϊκό Ομοσπονδιακό Κόμμα ή άλλες βουλγαρικές οργανώσεις, ενώ η ομάδα των «στενών» δημιούργησαν τη Βουλγαρική Σοσιαλδημοκρατική Λέσχη. Ο Εβραϊκός Κύκλος έφτασε στο αποκορύφωμα της δράσης του πριν το αντεπαναστατικό κίνημα της 31ης Μαρτίου 1909, αλλά διαλύθηκε

πολίτης και να μην απελαυνόταν εύκολα από τη Θεσσαλονίκη. Αλλά, σύμφωνα με τον κυβερνήτη Θεσσαλονίκης, πριν την επανάσταση των Νεότουρκων ήταν αδύνατον να έρθει κάποιος στη Θεσσαλονίκη από το πριγκιπάτο της Βουλγαρίας χωρίς διαβατήριο. Για τον Μπεναρόγια ήταν δυνατόν να έρθει στη Θεσσαλονίκη μόνο μετά την επανάσταση, σε μια περίοδο που οι ταξιδιώτες δεν καταγράφονταν (BOA/DH-SYS 65-7/43, 30 Μαρτίου 1912). Σε διάφορες πηγές ο ίδιος ο Μπεναρόγια δηλώνει ότι ήρθε στη Θεσσαλονίκη μετά την επανάσταση. Βλέπε Μπεναρόγια 1985, 41.

*Σ.τ.Μ.: «Το Έθνος» - επιθεώρηση του Nouveau Cercle des Intimes

όταν ο Μπεναρόγια προσχώρησε στον επαναστατικό Hareket Ordusu* (Benaroya 1949, 72 και Dumont 1994, 60) ως μέλος της βουλγαρικής ομάδας του Chernoreev**.¹⁴

Από τον Εβραϊκό Κύκλο δημιουργήθηκε η Asosiasion Onradera de Saloniko (Εργατικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης)¹⁵ με την επιστροφή του Μπεναρόγια στη Θεσσαλονίκη (Benaroya 1985, 72). Πέντε ή έξι καπινεργάτες γύρω από τον Σάμουελ Σααντί Χαλεβί, τυπογράφοι γύρω από τον Μπεναρόγια, υπάλληλοι καταστημάτων γύρω από τον Αλμπέρτο Ντάσσα, ράφτες γύρω από τον Αβραάμ Χασσόν, σύνολο περίπου τριάντα ανθρώπων, δημιούργησαν τον αρχικό πυρήνα. Η πρώτη εκτελεστική επιτροπή του Συνδέσμου αποτελείτο από τους Μοϊσέ Μοδιάνο, Σάμουελ Σααντί Χαλεβί, Δαβίδ Χάγκουελ, Γτζάκ Χαλεβί και άλλους.¹⁶

Με την εμφάνιση του Συνδέσμου, αντιπρόσωποι όλων των συνδικάτων της πόλης σχημάτισαν μια προσωρινή επιτροπή για να παρακολουθήσουν τις συνεδριάσεις της βουλής σχετικά με τον αντιαπεργιακό νόμο. Η επιτροπή αυτή συνεδρίασε τέσσερις φορές και αποφάσισε να καλέσει τους εργάτες της Θεσσαλονίκης σε διαδήλωση διαμαρτυρίας εναντίον των «εχθρικών διαθέσεων» της κυβέρνησης (Haurt και Dumont 1978, 67). Στις 19 Ιουνίου 1909, ο Σύνδεσμος κινητοποίησε με επιτυχία 23 οργανώσεις και 6.000 άτομα (Dumont 1994, 61). Κατά τη διάρκεια της διαδήλωσης, διανεμόταν ένα φυλλάδιο σε πέντε γλώσσες (εβραϊο-ισπανικά, τουρκικά, ελληνικά, βουλγαρικά και γαλλικά), αντανακλώντας έτσι την πολυεθνική δομή της πόλης και του προλεταριάτου της.¹⁷

* Ένας Τούρκος επίσημος και ένας Βούλγαρος κομματικός αντιπρόσωπος (;) κατέθεσαν για τη συμμετοχή του Μπεναρόγια στο Hareket Ordusu. Δες BOA/DH-SYS 65-7. Σύμφωνα με τον Μπενασσά, υπήρχαν 700 Εβραίοι εθελοντές στο Hareket Ordusu (Benbassa 1992, 316).

** Σε μερικές πηγές η οργάνωση αυτή αναφέρεται ως Εργατική Ένωση ή Λέσχη των Εργατών (Club de los Laboradores), αλλά είναι η ίδια οργάνωση, με σύμβολο ένα χέρι που κρατά ένα σφυρί. Στο Μπεναρόγια 1985, 41.

¹⁵ Μπεναρόγια 1949, 41. Το άρθρο αυτό γράφτηκε από τον Μπεναρόγια σε αρκετά μεγάλη ηλικία και φαίνεται ότι η μνήμη του δεν ήταν τόσο δυνατή τότε.

¹⁷ Για το ελληνικό κείμενο βλέπε Αποστολίδης και Λάγκος 1989, 45-6 και για το τουρκικό κείμενο στο Haurt και Dumont 1978, 69-70.

Ακολούθως, ο Σύνδεσμος ανακοίνωσε την απόφασή του να γιορτάσει την πρώτη επέτειο της επανάστασης των Νεότουρκων ξεχωριστά από την Επιτροπή. Η Επιτροπή έστειλε τότε έναν αντιπρόσωπο για διαπραγματεύσεις αλλά ο Σύνδεσμος δεν συμφώνησε. Το πλήθος που συγκέντρωσε ο Σύνδεσμος δεν ήταν μικρότερο από αυτό της Επιτροπής. Αμέσως μετά τη συγκέντρωση αυτή, ο Σύνδεσμος και η Βουλγαρική Σοσιαλδημοκρατική Λέσχη συγχωνεύθηκαν κάτω από το όνομα Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (δηλαδή τη Φεντερασιόν). Ο Μπεναρόγια έγινε γενικός γραμματέας της νέας Ομοσπονδίας. Αλλά, η συμμαχία με τη Βουλγαρική Σοσιαλδημοκρατική Λέσχη δεν κράτησε πολύ, εξαιτίας της επίδρασης της βουλγαρικής σοσιαλιστικής ομάδας («στενοί» υπό τον Μπλαγκόεφ) στους «Βούλγαρους της Ομοσπονδίας» (Benaroya 1986, 49). Ως αποτέλεσμα έντονων διαφωνιών, οι «στενοί» εγκατέλειψαν την Φεντερασιόν και δημιούργησαν τη Σοσιαλιστική Εργατική Οργάνωση Θεσσαλονίκης. Οι απόπειρες των Εβραϊκών τμημάτων για συμφιλίωση απέβησαν μάταιες (Haurt και Dumont 1978, 83).

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ

Η Φεντερασιόν δεν ήταν διατεθειμένη να αποτελέσει μια εβραϊκή οργάνωση όμως η σύνθεση των μελών της την καθιστούσε τέτοια. Αν και ο Βούλγαρος βουλευτής, Βλάχωφ* ήταν ακόμα συνδεδεμένος με την Φεντερασιόν, όταν αποχώρησαν οι Βούλγαροι, το φθινόπωρο του 1909, η Φεντερασιόν παρέμεινε Εβραϊκή οργάνωση (Dumont 1994, 65). Ο Μπεναρόγια αφοσιώθηκε αυστηρά στις αρχές του ομοσπονδισμού: «αναγνώριση των εθνικών ομάδων ως βάση για μια σοσιαλιστική δραστηριότητα» (Benaroya 1949, 71). Στα απομνημονεύματά του, ο Μπεναρόγια παραδέχεται ότι «συντηρητικοί» όπως ο Γιαννιός και ο Παπαδόπουλος, δεν συχώρησαν ποτέ την επιμονή του να μη παραβλέψουμε το ζήτημα των εθνικών διαφορών (Benaroya 1949, 71). Πάντως, σύμφωνα με αυτόν:

* Σ.τ.Μ.: ήταν ηγέτης του Ομοσπονδιακού Λαϊκού Κόμματος, που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1908 και υποστήριζε πολιτική συνδιαλλαγής με τους Νεότουρκους.

*Σ.τ.Μ.: Ο Στρατός της Δρόσης. Ήταν μια άτυπη στρατιωτική δύναμη μέρος του 3ου Οθωμανικού Σώματος Στρατού που έδρευε στη Θεσσαλονίκη και ο σκοπός της ήταν να καταστείλει την εξέγερση εναντίον της Επιτροπής, στις 31 Μαρτίου 1908, στην Κωνσταντινούπολη. Το σώμα αυτό εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη στις 19 Απριλίου 1908.

**Σ.τ.Μ.: ο Ηγέτης Chernoreev ήταν Βούλγαρος επαναστάτης της εποχής ο οποίος ηγήθηκε συμμαχίας επαναστατικών ομάδων κατά την επανάσταση του Γιάννη το 1903.

«το Οθωμανικό έθνος αποτελείται από αρκετές εθνότητες που ζουν στην ίδια περιοχή και έχουν η κάθε μία διαφορετική γλώσσα, κουλτούρα, λογοτεχνία, έθιμα και χαρακτηριστικά. Για εθνικούς και φιλοσοφικούς λόγους, (εμείς) θεωρήσαμε ότι είναι επιθυμητό να συγκροτήσουμε μια οργάνωση στην οποία να προσχωρήσουν όλες οι εθνικότητες χωρίς να εγκαταλείψουν τη γλώσσα και την κουλτούρα τους. Ακόμα καλύτερα: κάθε μία από αυτές θα είναι ικανή να αναπτύξει την κουλτούρα και την ατομικότητά της ανεξάρτητα, καθόσον θα εργάζεται για το ίδιο ιδανικό: το σοσιαλιστικό ιδανικό...» (Dumont 1994, 62).

Οι σχέσεις και ο συντονισμός μεταξύ της βουλγαρικής και της εβραϊκής ομάδας δεν είναι κάτι το ξεκαθαρισμένο. Σύμφωνα με τους Αποστολίδη και Δάγκα (1989), οι ομάδες αυτές ήταν αυτόνομες στις δραστηριότητές τους, αλλά αποφάσιζαν για κάθε ζήτημα μαζί. Και οι δύο διατήρησαν τα ονόματά τους: η βουλγαρική ομάδα ονομαζόταν «La Organizasyon Sosial-Demokrat» ή «Seksion Bulgara de Saloniko» (Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα ή Βουλγαρικό Τμήμα Θεσσαλονίκης) και η εβραϊκή ομάδα ονομαζόταν «Federasion Sosyalista Lavoradera de Saloniko» ή «Seksion Izraelita» (Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης ή Ισραηλιτικό Τμήμα Θεσσαλονίκης) (Cohen-Rak 1986, 269). Κάθε ομάδα είχε τη δική της κεντρική επιτροπή αλλά και άλλες μικρότερες. Υπήρχε, όμως, μόνο μία σφραγίδα (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 43), δείχνοντας έτσι ότι έρχονταν σε συμφωνία πριν αρχίσουν τη δραστηριότητά τους.

Η Φεντερασιόν αντλούσε υποστήριξη από διαφορετικές πηγές. Το πρόσφατα αναπτυσσόμενο βιομηχανικό προλεταριάτο αποτελούσε το κύριο μέρος της δύναμής της. Επιπροσθέτως, οι χειροτέχνες εκείνοι οι οποίοι επηρεάστηκαν από τη διάλυση του παραδοσιακού συντεχνιακού συστήματος και την κεφαλαιοποίηση της χειροτεχνίας, προσελκύνθηκαν από την Φεντερασιόν. Από την

πρώτη κιόλας ημέρα της ίδρυσής της, η Φεντερασιόν κατάφερε να ενσωματώσει σε αυτήν τα περισσότερα αλληλοβοηθητικά ταμεία και εργατικούς συνεταιρισμούς και να τους αναδιοργανώσει σε επαγγελματικούς συνδέσμους (Benaroya 1986, 49).¹⁸

Σύμφωνα με τις εκθέσεις της προς τη Σοσιαλιστική Διεθνή, οι περισσότεροι από τους ιδρυτές της ήταν εργάτες (Haurt και Dumont 1978, 81). Η ριζοσπαστική Εβραϊκή ιντελλιγκέντσια (όπως οι Σιωνιστές) (Benbassa 1994, 468), η οποία δεν είχε πρόσβαση στην κεντρική εβραϊκή κοινότητα, επάνδρωνε την Ομοσπονδία με αγωνιστές. Οι πλέον σημαντικοί Εβραίοι αγωνιστές ήταν οι Αλμπέρτο Αρδίτι, Δαβίδ Ρεκανάτι, Γιοσέφ Χαζάν, Αλμπέρτο Ντάσσα, Νταβίντ Μεναχέ, Χαΐμ Χαγκουέλ, Τζακ Αμαρίλιο και Χαΐμ Μπενρουμπί (Benaroya 1949, 70-71). Στη σοσιαλιστική οργάνωση νεολαίας και σε άλλα τμήματα της Φεντερασιόν, οι Σάμουελ Σααντί Λεβί, Σάμουελ Γιονά, Σαμπετάι Λεβί, Σάμουελ Αμόν και Μόιζ Μοδιάνο έπαιξαν σημαντικό ρόλο (Benaroya 1949, 72). Ο Μπεναρόγια θεωρεί τη στρατολόγηση του Αρδίτι στην Ομοσπονδία μία από τις πλέον σημαντικές του επιτυχίες. Ο Αρδίτι ήταν ο σύνδεσμος της Φεντερασιόν με έναν κύκλο διανοουμένων στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν και οι Δαβίδ Ρεκανάτι και Γιοσέφ Χαζάν (Benaroya 1949, 70). Σύμφωνα με ένα Θεσσαλονικιό, «αυτοί οι σοσιαλιστές ηγέτες ήταν αντι-σιωνιστές, εναντίον της θρησκείας και αγωνίζονταν εναντίον των θεσμών της κοινότητας». Τα μέλη (οι εργάτες), γενικώς, ήταν καλοί Εβραίοι, θρησκευόμενοι και εθνικιστές. Ήταν με την πλευρά των σοσιαλιστών μόνο για να προστατεύσουν τα δικαιώματά τους (Emmanuel 1985, 31). Ο

¹⁸ Οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι ήταν: 2.500 με 3.000 καπνεργάτες (από τους οποίους οι 1.000 Εβραίοι), εργάτες του Régie 500, στο συνδικάτο λογιστών και δημοσίων υπαλλήλων 500 (50 Εβραίοι), στους σιδηροδρομικούς 200, στους ξυλουργούς 120 (Εβραίοι, Έλληνες και Τούρκοι), στους σιδηρουργούς 40, στους εργαζόμενους στο εμπορικό κέντρο Ιστίρα 250, στους νηματαργάτες 500, στους εργαζόμενους στα ινδικά νήματα 100, στους Βούλγαρους τυπογράφους 35, στους Εβραίους τυπογράφους 40, στους καρεκλοποιούς 40, στους εργαζόμενους στα σιγαρόχαρτα (στη Societa Avenir 100, La Luz 50), στους Εβραίους ράφτες 40, στους μεταλλεργάτες 300 (από τους οποίους οι 40 Εβραίοι), στους φαναρτζήδες 200 (από τους οποίους οι 30 Εβραίοι), οι εργαζόμενοι στα υφάσματα 50 και στους γλύπτες 40. Βλέπε Haurt και Dumont 1978, 87.

σοσιαλισμός ήταν ακόμα για την Εβραϊκή ιντελλιγκέντσια ένας αρκετά εξυπηρετικός τρόπος συμμετοχής στην πολιτική, με τον οποίο επεδίωκε να διατηρήσει και την ιουδαϊκή της ταυτότητα και ειρηνικές σχέσεις με τις άλλες εθνότητες. Όσον αφορά την πολιτική της Φεντερασιόν κατά της αφομοίωσης, είναι πιθανό ότι οι φεντεραλιστές χρησιμοποιούσαν τους θρησκευτικούς τους δεσμούς για την προώθηση των λαϊκών τους ενδιαφερόντων. Αρκετοί από τους αντιπροσώπους της ΑΙΥ περιέγραψαν την αδυναμία των θρησκευτικών συναισθημάτων και τη διάλυση αρκετών παλαιών θρησκευτικών ομάδων. Από το 1874 ακόμα, ο πρώτος διευθυντής του σχολείου της ΑΙΥ στη Θεσσαλονίκη δήλωνε ότι «οι ναοί δεν συγκέντρωναν κόσμο πλέον εκτός από τις φτωχές τάξεις» (Υερολυμπου 1997, 634). Αλλά και πάλι, είναι πολύ πιθανό το ότι οι χαμηλότερες τάξεις δυσανασχετούσαν με την κοσμικότητα της Εβραϊκής αστικής τάξης και τόνιζαν την ταξική τους διαφορά μέσω θρησκευτικών συναισθημάτων. Συνεπώς, οι φεντεραλιστές επέτρεψαν τους πιστούς του Sabbath στο κτίριο της Φεντερασιόν (Starr 1945, 336).

Στο κτίριο της Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη έδωσαν διαλέξεις και οι Σιωνιστές ηγέτες, Γιτζάκ Μπεν Τσβι (το 1909)* και Δαβίδ Μπεν Γκουριόν (το 1911)** (Benaqoya 1985, 42). Σύμφωνα με πληροφορίες που πήρε από τον Μπενναρόγια, ο Γιτζάκ Μπεν Τσβι παραθέτει 150 μέλη της Φεντερασιόν, αριθμός που πρέπει να ανταποκρίνεται στον αριθμό των αγωνιστών. Υπήρχαν ακόμα 350 νέοι (Ben Tzvi 1963, 132) οργανωμένοι στη σοσιαλιστική νεολαία (La Juventud Socialista) (Benaqoya 1985, 41). Από το 1911, από 16 συνδεδεμένες με τη Φεντερασιόν οργανώσεις, μόνο πέντε ή έξι παρέμειναν υπό την αιγίδα της Φεντερασιόν, συμπεριλαμβανομένων των καπνεργατών, των εργατών του εργοστασίου Régie, των υποδηματεργατών, των τυπογράφων, των σιγαροποιών και των αχθοφόρων. Ο Μπεν Τσβι αναφέρει ότι αυτό συνέβη εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής κατάστασης (ha-meoraot ha-mediniim στα εβραϊκά) (Ben Tzvi 1967, 132). Σύμφωνα με τους

υπολογισμούς του Μπεν Τσβι, οι σχέσεις ανάμεσα στους Σιωνιστές και τους σοσιαλιστές ήταν ανταγωνιστικές και η μνησικακία προήλθε από τις αμοιβαίες προσπάθειες χειραγώγησης του ενός από τον άλλον: «Η εντύπωση που αποκομίζεις όταν παρακολουθείς τις συνελεύσεις τους σου θυμίζει τους Ρώσους Εβραίους δεκαπέντε χρόνια πριν» (Ben Tzvi 1967, 133).

ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΠΑΛΗ

Οι διαθέσιμες πηγές ρίχνουν ισχνό φως στις σχέσεις μέσα στις κοινότητες του Θεσσαλονικιώτικου Εβραϊσμού, προκαλούν σύγχυση και βρίθουν παραπληροφόρησης. Σε κάθε περίπτωση, οι κοινοτικές υποθέσεις βασιζόνταν σε ποικίλες φιλανθρωπικές, εκπαιδευτικές και επαγγελματικές οργανώσεις και «κάθε έντιμος Θεσσαλονικιός συμμετείχε σε δύο ή τρεις από αυτές» (Risal 1918, 283). Η Club des Intimes¹⁹ ήταν η παλαιότερη Εβραϊκή οργάνωση στη Θεσσαλονίκη. Ιδρύθηκε το 1873 από την ιντελλιγκέντσια της Εβραϊκής μεσαίας τάξης κάτω από την ηγεσία του ποιητή Γιοσέφ Τρα, ο οποίος ήταν, επίσης, ο διευθυντής του σιδηροδρομικού σταθμού (Uziel 1967, 127). Η Εβραϊκή αριστοκρατία – αποτελούμενη, σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, από 12 οικογένειες (Uziel 1967, 128) – ήταν οργανωμένη στη λέσχη αυτή και ηγείτο των κοινοτικών υποθέσεων. Η Λέσχη γιόρτασε την 11η επέτειό της το 1884 αλλά αμέσως μετά σταμάτησε τις δραστηριότητές της και συγχωνεύτηκε με το Grand Cercle (Uziel 1967, 127). Το Grand Cercle είχε ιδρυθεί το 1890 για να προασπίσει τα συμφέροντα των Εβραίων εμπόρων. Εξαιτίας της αυξανόμενης ελληνικής αντιεβραϊκής προπαγάνδας (AAIU XX E bis, 1η Δεκεμβρίου 1909), το Μάιο του 1909 ενώθηκε με δύο άλλες οργανώσεις και υιοθέτησε το όνομα Ισραηλιτικός Εμπορικός Κύκλος (Cercle Commercial

¹⁹ Το εβραίο-ισπανικό της όνομα ήταν Sirkli de los Intimos και το τουρκικό Intim Klübü (AAIU X E 147).

*Σ.τ.Μ.: Πρόεδρος του Ισραήλ (1952-63).

Γεννήθηκε στην Ουκρανία και μετανάστευσε στη Παλαιστίνη το 1907 όπου έγινε ηγετικό στέλεχος των Σιωνιστών. Το 1920 βοήθησε στην ίδρυση της Histadrut (Γενική Συνομοσπονδία Εβραίων Εργατών) και υπέγραψε τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας το 1948.

**Σ.τ.Μ.: Αξιωματικός του Ισραήλ και πρωθυπουργός (1948-53, 1955-63). Γεννήθηκε στο Plousk της Πολωνίας. Συμμετείχε στο Σιωνιστικό σοσιαλιστικό κίνημα και μετανάστευσε στη Παλαιστίνη το 1906, όπου ίδρυσε το 1915 τη πρώτη Εβραϊκή εργατική οργάνωση.

Εξορίστηκε από τους Οθωμανούς και συμμετείχε στο Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο με εθελοντές από την Αμερική ενάντια στη Τουρκία. Έγινε γενικός γραμματέας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εβραίων Εργατών (1921-1933) και το 1930 αρχηγός του Εργατικού κόμματος. Έγινε ο πρώτος πρωθυπουργός του Ισραήλ και σύμβολο της δύναμης του νεοσύστατου κράτους.

Israélite)²⁰. Ο νέος Κύκλος ενοποίησε περίπου 200 εμπόρους (κυρίως λιανοπωλητές και χονδρέμποροι) κάτω από την ομπρέλα του. Ήταν η μόνη οργάνωση παρόμοια με ευρωπαϊκές αντίστοιχες όσον αφορά την επαγγελματική της υφή. Ο διευθυντής της ήταν ο σπουδαίος έμπορος, Γιάκοβ Καζές, ο οποίος ήταν, επίσης, ο ηγέτης της Εβραϊκής κοινότητας της πόλης (Uziel 1967, 127).

Το 1907, εξαιτίας των λανθασμένων υπολογισμών ενός αρχιτέκτονα, ένα κτίριο κατέρρευσε και έπεσε πάνω σε ένα άλλο με αποτέλεσμα επτά φτωχοί Εβραίοι να πεθάνουν. Παρά τις προσδοκίες αρκετών Εβραίων, η ηγεσία της κοινότητας παρέμεινε αδιάφορη για το γεγονός. Μια ομάδα χολωμένων Εβραίων συγκρότησε μια άτυπη (ad hoc) επιτροπή και οργάνωσε την κηδεία των θυμάτων με 10.000 συμμετέχοντες (Uziel 1967, 128). Αυτό ήταν, φυσικά, το φαινομενικό μέρος του όλου ζητήματος. Ο κύριος λόγος ήταν η ανικανότητα της κοινοτικής ηγεσίας στο να αντιμετωπίσει τις ελληνικές προκλήσεις. Ως αποτέλεσμα, έχουμε την ίδρυση του Nouveau Cercle des Intimes, τον Απρίλιο του 1908, κυρίως από τη «φωτισμένη Εβραϊκή νεολαία» για την «ηθική και υλική ανάρρωση του Εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης» (AAIU X E 147, 15 Ιουλίου 1908).

Η πρώτη δραστηριότητα της Λέσχης ήταν η συγκέντρωση αρκετών Εβραϊκών εργατικών και χειροτεχνικών ενώσεων κάτω από τη σκέπη της (AAIU XX E bis 265, 29 Μαρτίου 1909). Οι Εβραίοι δεν ήταν οργανωμένοι κάτω από μια θρησκευτική οργάνωση όπως η Ορθόδοξη Εκκλησία. Η κατάσταση αυτή δεν είχε μόνο ως αποτέλεσμα την έλλειψη συντονισμού της οργάνωσης εναντίον των Ελλήνων, αλλά οδήγησε, επίσης, στην ενασχόληση των Εβραίων με εσωτερικές διαμάχες. Από την άλλη πλευρά, ο ηγέτης της ένωσης των Ελλήνων αρτοποιών ήταν κληρικός, ενώ ένας εθνικιστής δικηγόρος ηγείτο των Ελλήνων ραφτάδων· ο ηγέτης των υποδηματοποιών ήταν, επίσης, επίσκοπος (Haupt και

Dumont 1978, 88). Έτσι, σημειώνουμε ότι, όπως η Ελληνική κοινοτική δομή, αυτή η «αστική οργάνωση» (Benaroya 1986, 46), η Λέσχη, αποτελούμενη από «εθνικιστικά αφεντικά» (Haupt και Dumont 1978, 116), λειτούργησε και ως χωνευτήρι των ταξικών διαφορών στην Εβραϊκή κοινότητα και ενοποίησε την Εβραϊκή εργατική τάξη εναντίον του Ελληνικού ανταγωνισμού. Με την αρχή της λειτουργίας του Οθωμανικού κοινοβουλίου, η λέσχη αυτή έθεσε 34 Εβραϊκές εταιρίες υπό την αιγίδα της και κινητοποίησε περίπου 12.000 Εβραίους σε διαδήλωση υπέρ του νέου καθεστώτος.²¹

Μέχρι τη διάσπαση που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια των κοινοτικών εκλογών, τον Δεκέμβριο του 1909, οι της ΑΙΥ κατηγορούσαν τη Λέσχη ότι είναι εθνικιστική και σιωνιστική. «Τα μέλη της Λέσχης ταλαντεύονται ανάμεσα στο σιωνισμό και στον εβραιο-οθωμανικό εθνικισμό για αρκετό καιρό. Πάντως, παρέκκλιναν από το σιωνισμό μέρα με την ημέρα και άρχισαν να δημοσιεύουν εξαιρετικά άρθρα για το έργο της ΑΙΥ» (AAIU XX E bis, 1η Δεκεμβρίου 1909). Μια ομάδα «νέων Εβραίων» που αντιπροσωπεύονταν από την Εσωτερική Λέσχη (Club des Intimes) και το Σύνδεσμο Πτυχιούχων της ΑΙΥ, εγκαινίασαν μια εκστρατεία εναντίον του ^{ως κοινοτικό} ~~κοινοτικού~~ ^{εσωτερικού} ~~διευθυντή~~, Τζ. Μιζράχι, διακεκριμένου ^{κοινοτικού} ~~κοινοτικού~~ ηγέτη ^{συγκεντρώοντα} και τα δύο μέρη στο γραφείο του και πείθοντάς τους να εκλέξουν μια «συμβιβαστική επιτροπή». Έτσι, στο πρώτο συνέδριο της Νέας Εσωτερικής Λέσχης (Nouveau Club des Intimes), στις 17 Ιανουαρίου 1909, οι Μ. Ντάριο Νεχαμά (πρόεδρος), Μ. Τζ. Μοδιάνο και Αβραάμ Σασσόν (γραμματείς), Μοίς Τζ. Μπενβενίστε (ταμίας), Άλμπερτ Ε. Ναχμίας, Άλμπερτ Χ. Ναχμίας, Τζακ Ασσέο, Μ. Χαλφόν και Τζ. Σαφαράνα (συνεργάτες), αποτέλεσαν το κύριο σώμα της Λέσχης (Journal de Salonique, 17 Ιανουαρίου 1909).

Ωστόσο, υπήρχε και μια άλλη δυσαρεστημένη ομάδα. Μετά τις

²⁰ Σύμφωνα με τον Uziel (1967) Grand Cercle Commercial.

²¹ Για έναν κατάλογο αυτών των εταιριών δες Journal de Salonique, 18 Δεκεμβρίου 1908.

εκλογές, οι σιωνιστές μάζεψαν υπογραφές διαμαρτυρόμενοι για τις «παράνομες εκλογές». Ανάμεσα στις υπογραφές ήταν αυτές πρώην μελών του κυρίου σώματος της κοινότητας, όπως των Γιάκοβ Μοδιάνο, Λεόν Μοδιάνο. Τζ. Μιζράχι, Τζ. Μπενσουσσάν και Μόιζ Άσερ (AAIU No. 2978, 28 Ιουνίου 1911). Αυτοί οι πλούσιοι και σημαντικοί Εβραίοι ανακοίνωσαν την αποχώρησή τους από τις κοινοτικές δραστηριότητες και αρνήθηκαν να πληρώσουν τους κοινοτικούς φόρους (AAIU B 26, 16 Δεκεμβρίου 1909). Μετά από αυτό, στις 2 Απριλίου 1910, η σιωνιστική ομάδα διαχωρίστηκε από την Εσωτερική Λέσχη και, κάτω από την ηγεσία του Νταβίντ Ματαλόν, δημιούργησε τη Νέα Λέσχη (Nouveau Club) (Anastassiadou 1997, 372). Από τον Δεκέμβριο του 1911, η Εσωτερική Λέσχη είχε ήδη εξαφανισθεί. Τα περισσότερα από τα μέλη της ήταν Ιταλοί Εβραίοι που απελάθηκαν ένα μόλις εικοσιτετράωρο μετά την κήρυξη του Ιταλο-Τουρκικού Πολέμου «χωρίς καμία ελπίδα επιστροφής» (AAIU XVI E, 3 Δεκεμβρίου 1911). Η εφημερίδα της λέσχης «La Nación» έκλεισε. Σύμφωνα με τον Uziel, η Νέα Λέσχη προσέλκυσε περισσότερους Εβραίους από ό,τι η Εσωτερική Λέσχη, με το «αγνό εθνικιστικό της πνεύμα» (Uziel 1967, 128).

Η ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ ΚΑΙ Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Οι Εβραίοι σοσιαλιστές πήραν μέρος στην πολιτική ζωή της Θεσσαλονίκης πριν ακόμα ιδρυθεί η Φεντερασιόν. Κατά τη διάρκεια του απεργιακού κινήματος του 1908, κάθε εθνικότητα δημιούργησε τα δικά της ταμεία αλληλοβοήθειας. Οι Εβραίοι καπνεργάτες, οι ξυλουργοί, οι ραφτάδες και οι τυπογράφοι, είχαν τις δικές τους οργανώσεις, αν και υπήρχαν αρκετοί εργάτες διαφορετικών εθνικοτήτων οι οποίοι εργάζονταν στις ίδιες επιχειρήσεις (Benaïoia 1985, 43-4). Πέραν τούτου, δεν υπήρχαν επαφές ανάμεσα στους διαφόρους Εβραϊκούς συνδέσμους (Benaïoia 1985, 44). Η Εσωτερική Λέσχη παρενέβη στις παρατεινόμενες διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους απεργούς και τους εργοδότες και, ως εκ τούτου, οι πρώτοι εργατικοί σύνδεσμοι διαλύθηκαν εξαιτίας «των

λαθών των ηγετών τους, οι οποίοι δεν κατανόησαν τις οικονομικές ανάγκες των εργατών» (Haupt και Dumont 1978, 79).

Μετά τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου, άρχισε μια νέα σειρά απεργιών. Ήταν οι πρώτες απεργίες που οργανώθηκαν από διεθνικές επιτροπές (Haupt και Dumont 1978, 274). Τα ταμεία αλληλοβοήθειας μετασχηματίστηκαν από εθνικές φιλανθρωπικές οργανώσεις σε επαγγελματικούς συνδέσμους (Benaïoia 1985, 46). Ο Μπεναρόγια κήρυσσε συνεχώς τα οφέλη και την αναγκαιότητα των διεθνικών συνδικάτων, αλλά μόνο οι Εβραίοι εργάτες ενδιαφέρονταν για τα σχέδια αυτά. Σύμφωνα με τους Έλληνες εργάτες, οι ελληνικοί εθνικοί σύνδεσμοι είχαν ήδη ικανοποιήσει τις ανάγκες τους και έτσι «σε τι θα χρησίμευε ένας εργατικός σύνδεσμος;» (Benaïoia 1985, 46). Από την πλευρά των Εβραίων, η Εσωτερική Λέσχη δημιουργήθηκε με το ίδιο αντικείμενο, αλλά, προφανώς, απείχε κατά πολύ από το να έχει επιρροή.

Τα πιο δραστήρια συνδικάτα στη Θεσσαλονίκη συγκροτήθηκαν από τον Σύνδεσμο (Asosiasion) και τη Φεντερασιόν. Υπήρχε πάντα ένας «φίλος» σε κάθε συνδικάτο, ο οποίος συντόνιζε τις σχέσεις με τη Φεντερασιόν (Haupt και Dumont 1978, 89). Μερικά συνδικάτα, όπως η Ένωση Καπνεργατών, στεγάζονταν στο ίδιο κτίριο με τη Φεντερασιόν, το «Σπίτι των Εργατών». Αλλά, αρκετά από τα συνδικάτα αυτά ήταν υπό την ηγεσία των ιδιοκτητών των εργαστηρίων (Quataert 1995, 73). Ένας έμπορος καπνού, επίσης, ήταν ο ηγέτης του συνδέσμου των καπνεργατών. Σύμφωνα με τους Βούλγαρους σοσιαλιστές, όλα σχεδόν τα συνδεδεμένα με τη Φεντερασιόν συνδικάτα – όπως αυτά των Εβραίων ραφτάδων, των Εβραίων και Βούλγαρων τυπογράφων, των σιδηρουργών, των ξυλουργών, των φαναρτζήδων, των υποδηματοποιών και των χαλκουργών – βασιζόνταν σε συντεχνιακές αρχές και τα μέλη τους αγνοούσαν το σοσιαλισμό (Αποστολίδης και Λάγκας 1989, 61).

Ο Αλληλοβοηθητικός Σύνδεσμος Εργατών Καπνού, οργανωμένος υπό την αιγίδα της Εσωτερικής Λέσχης, ήταν ο μεγαλύτερος και μαχητικότερος σύνδεσμος της Θεσσαλονίκης. Ο πρόεδρος

του, ήταν ένας έμπορος καπνού-μέλος της Λέσχης. Ο Σύνδεσμος προσπάθησε να πείσει τους ηγέτες των εργατών να διαχωριστούν από τη Λέσχη και να οργανώσουν εκδηλώσεις και μορφωτικές συζητήσεις για το σοσιαλισμό και την ταξική πάλη (Βεναγογιά 1986, 47). Μετά από μια επιτυχημένη προπαγανδιστική περίοδο, ο εργάτης υποψήφιος του Συνδέσμου για την προεδρία του Συνδέσμου Εργατών Καπνού, Σάμουελ Γιονά, νίκησε τον «αστό» αντίπαλό του. Μετά από αυτή την «εύκολη επιτυχία», η επίδραση του Συνδέσμου επεκτάθηκε και στους άλλους εργατικούς συνδέσμους και επιτάχυνε τη διαδικασία συγκρότησης της Φεντερασιόν (Βεναγογιά 1986, 48). Η σε καθημερινή βάση προπαγάνδα της Φεντερασιόν «υπερνίκησε τη μοιρολατρία και το λήθαργο των εργατικών τάξεων» (Haurt και Dumont 1978, 89). Στην πρώτη κίχλας επέτειο της επανάστασης των Νεότουρκων, οι Εβραίοι εργάτες διαδήλωναν στους δρόμους της Θεσσαλονίκης με κόκκινες σημαίες:

«Γύρω στις τέσσερις η ώρα η παρέλαση των συνδέσμων άρχισε στους κύριους δρόμους της πόλης. Καθοδηγούμενοι από μια φιλαρμονική και κόκκινα πανό, στα τουρκικά και γαλλικά, με αρκετά πρωτόγονες επιγραφές για μια χώρα η οποία πολύ δύσκολα ανέκτησε την ελευθερία της: "Συνδικάτο Ανθρακωρύχων", "Ζήτω το Μελλοντικό Εργατικό Κόμμα!", "Ζήτω το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Θεσσαλονίκης!", "Εργάτες όλων των χωρών, Ενωθείτε!" και άλλα παρόμοια. Ωστόσο, οι διάφορες αυτές διαδηλώσεις συγχαρητηρίων, γιορτάζοντας την πτώση ενός απεχθούς καθεστώτος και την απαρχή μιας εποχής ελευθερίας, χαρακτηρίζονταν από ειρήνη και σοβαρότητα η οποία είναι εγγενής στους Ανατολίτες» (ΑΜΑΕΕ, 63, 24 Ιουλίου 1909).

Είναι δύσκολο να καθορίσουμε την έκταση της επίδρασης της σοσιαλιστικής προπαγάνδας στους Εβραίους η οποία και προκάλεσε την εξασθένιση της συνεργατικής κοινοτικής τους δομής.

Βλέποντας τον αριθμό των μελών που η Φεντερασιόν μπορούσε να στρατολογήσει και το φύλο των βιομηχανικών εργατών της Θεσσαλονίκης, μπορούμε να πούμε ότι μεγάλος αριθμός Εβραίων της Θεσσαλονίκης διατήρησε τους κοινοτικούς του δεσμούς. Σύμφωνα με τις πηγές, γυναίκες, ηλικίας 12 με 18 χρόνων, αποτελούσαν τον όγκο του βιομηχανικού προλεταριάτου της πόλης και γνωρίζουμε ότι πήραν δραστήριο μέρος στις απεργίες και διάφορες άλλες δραστηριότητες. Αλλά, τουλάχιστον μέχρι το 1910, οι γυναίκες δεν αντιπροσωπεύονταν στην εκτελεστική επιτροπή της Φεντερασιόν (Haurt και Dumont 1978, 86). Σύμφωνα με την αφήγηση του Μπεν Τσβί, «η συμμετοχή των κοριτσιών και των γυναικών στις σοσιαλιστικές και σιωνιστικές συνελεύσεις ήταν ένα νέο όραμα για την πόλη... η δημιουργία μιας νέας ζωής και νέων κοινωνικών αξιών» (Ben Tzvi 1967, 133). «Κατά τη διάρκεια της νυχτερινής διασκέδασης και σοσιαλιστικής προπαγάνδας που διοργάνωσε η Φεντερασιόν, μετά από μια καταχειροκροτούμενη διάλεξη, με τίτλο "Γυναίκες και σοσιαλισμός", άρχισε ένα χαρούμενο παιχνίδι tombala* και τα ζευγάρια χόρευαν μέχρι αργά τη νύχτα. Η νύχτα έκλεισε στη Rue de la Divinite, χορεύοντας και τραγουδώντας το "σοσιαλιστικό τραγούδι" (τη «Διεθνή»;) με μουσικούς επικεφαλής» («La Solidaridad Obradera», Θεσσαλονίκη, 17 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 299). Αυτή η μικτή κοινωνική δραστηριότητα ίσως δεν αποτελεί παράδειγμα των καινοτομιών για τις οποίες μιλάει ο Μπεν Τσβί, αλλά, πάντως, το να αναλαμβάνουν οι γυναίκες πολιτική δράση εναντίον των θελήσεων των ανδρών, ήταν σίγουρα κάτι το καινοφανές. Το 1911, οι γυναίκες εργάτριες του καπνεργοστασίου Régie διαφώνησαν με τους άνδρες συναδέλφους τους κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων για την αύξηση των μισθών. Οι άνδρες εργάτες συμφώνησαν σε μια μείωση κατά 5% σε σχέση με το αίτημά τους και χωρίς να λάβουν υπόψη τις γυναίκες συναδέλφους τους. Οι γυναίκες, όμως, αποτελώντας την πλειοψηφία στο εργοστάσιο (400 γυναίκες έναντι 90 ανδρών), κατέβηκαν από μόνες τους σε απεργία. Όταν οι άνδρες πήγαν να

*Σ.τ.Μ.: επιτραπέζιο παιχνίδι με τράπουλα

εργασθούν, ο διευθυντής του Régie τους έστειλε στα σπίτια τους, δηλώνοντας ότι δεν υπήρχε εργασία εάν δεν έρχονταν να εργασθούν και οι γυναίκες. Η Φεντερασιόν έπαιξε συμφιλιωτικό ρόλο ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες («La Solidaridad Obradera», 31 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 339-40), όμως, δυστυχώς, δεν έχουμε περισσότερη πληροφόρηση για το ζήτημα αυτό.

Ένα άλλο θέμα που τραβά την προσοχή μας, είναι οι περιορισμένες εργάσιμες περίοδοι για τις Εβραίες. Σύμφωνα με τα αρχεία του Βρετανικού Προξενείου, οι Εβραίες εργάζονταν μόνο μέχρι να παντρευτούν, κάτι το οποίο συνήθως συνέβαινε στην ηλικία των 15 χρόνων. Έτσι, απασχολούνταν προσωρινά για τρία με πέντε χρόνια. Μπορεί η εριστική αυτή στάση τους όσον αφορά την προσωρινή εργασία να εξηγηθεί από την ατμόσφαιρα ελευθερίας που βρήκαν μετά την Επανάσταση; Το πιο πιθανό ήταν να προσπαθήσουν να διατηρήσουν την αύξηση του μισθού που έπαιρναν μετά το απεργιακό κίνημα του 1908. Ωστόσο, φαίνεται ότι αυτή η μαχητικότητα προσέλαβε περισσότερο πολιτικό (και ίσως εθνικό) προσανατολισμό κάτω από την Ελληνική διοίκηση, όπου οι Εβραίες απεργοί το 1914 αγωνίστηκαν στους δρόμους της Θεσσαλονίκης εναντίον των μουσουλμάνων (Τούρκων) απεργοσπαστών, οι οποίοι υποστηρίζονταν από την Ελληνική αστυνομία (Αβδελά 1993, 178).

Εκτός από τα οικονομικά ζητήματα και τις κοινοτικές υποθέσεις, η Φεντερασιόν πήρε μέρος, με διάφορες μορφές, στην κοινωνική ζωή του Εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Μετά το άνοιγμα της ζυθοποιίας «Όλυμπος», η κατανάλωση μπύρας στην περιοχή Θεσσαλονίκης τριπλασιάστηκε μόλις σε ένα μήνα. Ένα ποτήρι από αυτή την ντόπια μπύρα πουλιόταν προς ενάμιση πέννες, ενώ οι εισαγόμενες μπύρες από το Μόναχο, την Τριέστη ή τη Μασσαλία κόστιζαν δύο πέννες (RSP 1893 (1310), 21). Μπυραρίες άνοιγαν παντού. Το καφέ «Σπλεντίτ» ήταν το σημείο συνάντησης των σοσιαλιστών διανοουμένων και αγωνιστών και τόπος πολλών

συνελεύσεων και συζητήσεων (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 41). Ο Μπεναρόγια βρήκε τους πρώτους οπαδούς στις μπουραρίες αυτές. Οι Νεότουρκοι, επίσης, συγκεντρώνονταν εκεί. Στο καφέ «Κρύσταλ» έπιναν το ρακί τους και συζητούσαν για τα πολιτικά (Anastassiadou 1997, 4). Όταν ο ονομαστός σοσιαλιστής διανοούμενος και αγωνιστής, Κριστιάν Ρακόφσκι, ήρθε στη Θεσσαλονίκη, μίλησε στο καφέ «Κρύσταλ» (Journal de Salonique, No. 1607, 3 Μαΐου 1910). Οι φεντεραλιστές (ο Βλάχωφ, ο Αρδίττι και ο δικηγόρος Ασέρ Σαλέμ), διαμαρτυρήθηκαν για τη σύλληψη του Μπεναρόγια, με συνέλευση στο καφέ «Σπλεντίτ» (BOA/DH-SYS 65-7/8). Οι τόποι συγκέντρωσης ενός κοινωνικοπολιτικού κινήματος ίσως μας βοηθήσει να καταλάβουμε τον χαρακτήρα του. Στην περίπτωση μας, ο τόπος αυτός δεν είναι τα παραδοσιακά οθωμανικά καφεενεία, αλλά οι καφετερίες ευρωπαϊκού στυλ και οι μπουραρίες. Οι πιο σημαντικές διαδηλώσεις της Φεντερασιόν τερματίζονταν με ομιλίες που δίνονταν στο καφέ «Σπλεντίτ», όπου τα μέλη της, όμως, πιθανόν να μην ήταν συχνοί θαμώνες. Μπορούμε ίσως να πούμε ότι οι τόποι αυτοί αντανakλούσαν τη δυτικότερη και μη παραδοσιακή φύση της ιδεολογίας τους.

Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο αλκοολισμός ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα ανάμεσα στην εργατική τάξη. Θεωρώντας τους αλκοολικούς εμπόδιο στην ταξική πάλη, οι φεντεραλιστές κυκλοφόρησαν αρκετά άρθρα, δίνοντας έμφαση στη ζημιά που προκαλεί το αλκοόλ και στο πώς η αστική τάξη ωφελείται από αυτή την κατάσταση. «Το βράδυ, όταν αυτοί (οι εργάτες) τελειώναν την εργασία τους, έτρεχαν στις ταβέρνες με τα διάφορα είδη ποτών και γέμιζαν το στομάχι τους με αλκοόλ. Αυτό το τρομερό δηλητήριο παραλύει το μυαλό, εξαχρειώνει και αδυνατίζει το άτομο... είναι αλήθεια ότι ένα ποτήρι ούζο καταπραΰνει, αλλά μόνο σε μερικές περιπτώσεις» (La Solidaridad Obradera, Θεσσαλονίκη 31 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 346, 355). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η συντεχνία των Εβραίων αχθοφόρων πλήρωνε τα μέλη της για μια φιάλη ούζο τη

βδομάδα από το ταμείο της (Brodo 1967, 243) και υποστήριζε τους αδελφούς της και σε περίοδο πολέμου και σε περίοδο ειρήνης.

Η ΑΠΟΣΥΡΣΗ ΤΟΥ ΣΕΡΒΙΚΟΥ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΑΒΡΑΑΜ ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑ: ΕΝΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΣ ΚΑΤΑΣΚΟΠΟΣ;

Μετά τη μείωση του δασμολογίου της Σιδηροδρομικής Εταιρίας Ανατολής που καταβαλλόταν για τις εξαγωγές δημητριακών από τη Σερβία διαμέσου Θεσσαλονίκης – και την κατάργηση κάποιων τελωνειακών διατυπώσεων στη Θεσσαλονίκη καθώς και στα Οθωμανικο-σερβικά σύνορα – το Σερβικό μεταφορικό εμπόριο ανήλθε σημαντικά και αποτέλεσε σημαντική πηγή εσόδων για τη Θεσσαλονίκη. Δημητριακά και βοοειδή ήταν τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα από τη Σερβία διαμέσου Θεσσαλονίκης (PSP 1912 (5234), 6) προς την Αγγλία, το Βέλγιο και άλλες ξένες αγορές (PSP 1893 (1310), 18). Αλλά, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, παρά τις επίμονες προσπάθειες της Σερβικής κυβέρνησης, το Σερβικό μεταφορικό εμπόριο παρήκμαζε συνεχώς. Έτσι αποσύρθηκε από τη Θεσσαλονίκη μεταφερόμενο στα λιμάνια της Βουλγαρίας της Βάρνας και του Μπουργκάς, στη Μαύρη Θάλασσα. Εκτός από τις φυσικές αιτίες, όπως η ξηρασία του 1910, υπήρχαν και άλλες αιτίες που προκάλεσαν αυτή τη μείωση: οι βαριοί και αυξανόμενοι φόροι στο λιμάνι «αύξησαν υπερβολικά τα, μερικές φορές πεισματώδη, αιτήματα των συνδικαλισμένων φαροφυλάκων, φορτοεκφορτωτών και αχθοφόρων» (PSP 1912 (5234), 6). Έλλειψη εργατών,²² παρατεινόμενες απεργίες, αυξημένη επίδραση των σοσιαλι-

²² Αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1880, η συνεχής πολιτική αστάθεια, οι πόλεμοι και η επέκταση της στρατιωτικής θητείας για τους μη μουσουλμάνους μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, ήταν λόγοι που οδήγησαν σε μαζική διαφυγή κεφαλαίων από την Μακεδονία στο εξωτερικό (κυρίως στην Αμερική). Για το λόγο αυτό, οι απεργίες του 1908 στη Θεσσαλονίκη είχαν περισσότερο σημασία. Προτάθηκαν διάφορες θεραπείες σωτηρίας: τα Ευρωπαϊκά προξενία της Θεσσαλονίκης σκέφτηκαν να φέρουν γιουρούκους (Τούρκους νομάδες) για να αντικαταστήσουν τους εργάτες της Θεσσαλονίκης. Η Επιτροπή, όμως, αντιστάθηκε και στο σχέδιο αυτό και στο σχέδιο του Αυστριακού Προξενείου (Μοσκόφ 1974, 134-5). Ο υπουργός Εσωτερικών, Χουσεΐν Χιλμί

στικών οργανώσεων και συνδικάτων καθώς και μια «ορισμένη έλλειψη πρωτοβουλιών από την πλευρά της κυβέρνησης και σχετικής συμφωνίας με τους εργοδότες» (PSP 1910 (4797), 7), έδωσαν στους ανειδίκευτους εργάτες τη δύναμη να επιβάλλουν τα αιτήματά τους. Οι εργάτες ήταν οι κύριοι της κατάστασης και «δεν δίστασαν να παραβιάσουν τις συμφωνίες τους με τους εργοδότες» (PSP 1910 (4797), 7). Η καπνοβιομηχανία ήταν βαθιά επηρεασμένη από την κατάσταση. Τα ξένα μονοπώλια προτιμούσαν τα μακεδονικά καπνά επειδή ήταν φθηνότερα. Αλλά, «εξαιτίας των συνδικάτων», οι τιμές του καπνού αυξήθηκαν τρία γρόσια ανά κιλό και έτσι τα μονοπώλια αυτά μετατόπισαν το ενδιαφέρον τους στον Καύκασο, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Οι έμποροι καπνού της Θεσσαλονίκης έκλειναν ο ένας μετά τον άλλο:

«Σήμερα έμαθα ότι δέκα έως δώδεκα μεσαίοι έμποροι καπνού βρίσκονται στα πρόθυρα της πτώχευσης... αυτές οι επιτροπές, οι συνεργατικές, τα συνδικάτα, όπως και να τα ονομάσεις, που δημιουργήθηκαν από μερικούς, κατέστρεψαν το Σερβικό μεταφορικό εμπόριο ολοκληρωτικά σε τρία χρόνια. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης καταστράφηκε» (BOA/DH-ID 112-1/13, 3, Μάρτιος 1912).

Η Βουλγαρία, από την άλλη πλευρά, προσέφερε κάθε δυνατή ευκολία με το όραμα να διευκολύνει το εμπόριο αυτό προς τα λιμάνια της στη Μαύρη Θάλασσα. Οι απώλειες από την πλευρά του Σερβικού μεταφορικού εμπορίου κυμαίνονταν από 30.000 έως 35.000 λίρες το 1908, 50.000 λίρες το 1909 και 100.000 το 1910 (BOA/DH-ID 112-1/13, 3 Μαρτίου 1912). Ο γενικός διευθυντής εμπορίου, Αλί Μπέν, στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για να επιληφθεί της κατάστασης. Σύμφωνα με την έκθεσή του, οι Σιδηρόδρομοι

Πασά, πρότεινε να έρθουν εργάτες από τη Γερμανία, την Ιταλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Eltaci 1997, 156). Οι μεγαλοβιομηχανίες μπορούσαν να σώσουν τις σοδειές τους μόνο με την εισαγωγή γεωργικών μηχανών (SVS 1909, αναφέρεται στο Tekeli και Ilkin 1980, 363).

Ανατολής χρέωναν με 128.80 φράγκα κάθε βαγόνι δέκα τόνων δημητριακών από τη Νις στη Θεσσαλονίκη (απόσταση 461 χλμ.), το οποίο αντιπροσώπευε 2,75% για κάθε τόνο/χιλιόμετρο. Από την άλλη πλευρά, οι Σερβικοί σιδηρόδρομοι χρέωναν 2% για κάθε χιλιόμετρο. Η μεταφορά από το σιδηροδρομικό σταθμό στο λιμάνι κόστιζε 210 γρόσια. Υπήρχε απώλεια 3,5% εξαιτίας της χρέωσης των εργατικών χεριών (BOA/DH-ID 1121/13/3, 18 Φεβρουαρίου 1912). Πάντως, ο Χουσεΐν Καζίμ, κυβερνήτης Θεσσαλονίκης, επέμενε να παρουσιάζει τον Μπεναρόγια ως την κύρια πηγή της καταστροφής της τοπικής οικονομίας και της απόσυρσης του Σερβικού μεταφορικού εμπορίου από τη Θεσσαλονίκη στα βουλγαρικά λιμάνια της Βάρνας και του Μπουργκάς (BOA/DH-ID 112-1/13, 3 Μαρτίου 1912):

«Σύμφωνα με την έρευνά μου, μια κυβέρνηση του εξωτερικού βρίσκεται πίσω από όλα αυτά. Η Βουλγαρική κυβέρνηση έχει ήδη στείλει συμμορίες παντού στη Μακεδονία για να εντείνει την αστάθεια της Αυτοκρατορίας. Τώρα χρησιμοποιούν μια άλλη τακτική στέλνοντας εδώ τον Μπεναρόγια. Αυτό θα επιδεινώσει το πρόβλημα και θα οδηγήσει σε εξωτερική παρέμβαση». (BOA/DH-ID 112-1/13, 3 Μαρτίου 1912).

Η αλληλογραφία των Οθωμανικών υπηρεσιών για τον Μπεναρόγια αρχίζει πριν τις γενικές εκλογές του 1912. Είναι ενδιαφέρον το ότι αυτός απασχόλησε πάντα τις Οθωμανικές αρχές ως άτομο παρά ως ηγέτης σοσιαλιστικής οργάνωσης. Δεν γίνεται μνεία της Φεντερασιόν στα Οθωμανικά ντοκουμέντα²³. Στην αναφορά του κυβερνήτη γίνονται υπαινιγμοί ότι ο Μπεναρόγια τα έκανε όλα από μόνος του. Ο Χουσεΐν Καζίμ, είτε ήταν πεπεισμένος

²³ Υπάρχει ένας ολόκληρος φάκελος με 45 ντοκουμέντα εκατοντάδων σελίδων, συμπεριλαμβανομένης της αλληλογραφίας μεταξύ του Βιλαετιού Θεσσαλονίκης και διαφόρων υπουργείων για την ιθαγένεια του Μπεναρόγια και πώς αυτός θα μπορούσε να απελαθεί από την Αυτοκρατορία. Βλέπε BOA/DH-SYS 65-7.

ότι ο Μπεναρόγια ήταν Βούλγαρος κατάσκοπος, είτε σκόπιμα παρουσίαζε τον Μπεναρόγια ως τέτοιο, για να ασκήσει πίεση στην κυβέρνηση να τον απελάσει.

«(Ο Μπεναρόγια) έχει απελαθεί δύο φορές από τη Θεσσαλονίκη. Πήγε στη Βουλγαρία μέσω Σερβίας και από τη Βουλγαρία ήρθε πίσω στη Θεσσαλονίκη. Αν και ήταν λιποτάκτης του Βουλγαρικού στρατού, ποτέ δεν συνελήφθη στη Βουλγαρία. Είναι προφανές ότι στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για την πραγματοποίηση κάποιων σημαντικών πολιτικών σκοπών. Μετά τις σοσιαλιστικές του δραστηριότητες, το Σερβικό μεταφορικό εμπόριο πέρασε στα βουλγαρικά λιμάνια. Στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για το συγκεκριμένο αυτό σκοπό και εξαιτίας της (οθωμανικής) κυβερνητικής διστακτικότητας επέτυχε» (BOA/DH-SYS 65-7/8, 28 Φεβρουαρίου 1912).

Σε κάθε περίπτωση, είναι πιθανόν ότι η Επιτροπή ανάγκασε τον Χουσεΐν Καζίμ²⁴ να απελάσει τον Μπεναρόγια από τη Θεσσαλονίκη καθώς η Φεντερασιόν συμμάχησε με την Entente Libérale* στις εκλογές (Haurt και Dumont 1978, 154). Το ενδιαφέρον της Επιτροπής έφτασε στο αποκορύφωμά του όταν οι ουλεμάδες της Θεσσαλονίκης διακήρυξαν την απόφασή τους να υποστηρίξουν την Entente Libérale στις εκλογές (Kansu 2000, 343). Ο κυβερνήτης ασκούσε συνεχώς κριτική στην κυβέρνηση για τη διστακτικότητά της και, σε αρκετές περιπτώσεις, «υπαινίχθηκε ανοιχτά» ότι το πρόβλημα δεν ήταν τα λάθη της διοίκησής του.

²⁴ Κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Δράμα και τη Θεσσαλονίκη, ο Τούρκος/Ντονμέ επίσημος Ταχοίν (Ουζέρ), είχε την ευκαιρία να γνωρισθεί με τον Χουσεΐν Καζίμ. Σύμφωνα με αυτόν, ο διορισμός του Sakallı (φραβορποφόρου) Χουσεΐν Καζίμ στη θέση αυτή ήταν μεγάλο λάθος. «Κατά τη διάρκεια της θητείας του, το Βιλαέτι βλασηστίστηκε» (Uzer 1987, 232-3). Ήταν από αυτούς τους κυβερνήτες που δεν μπορούσαν να αναμειχθούν στην πολιτική εξαιτίας της καριέρας τους. Χτυπούσε κόσμο στο γραφείο του, έκανε κηρύγματα επί ώρες στο τζαμί Κασιμίγιε κ.λπ. (Uzer 1987, 301). Έγινε φλογερός Επτεντιστ μετά το πραξικόπημα του Halaskar Zabitan** και όταν η Επιτροπή επανέκτησε την εξουσία με αντι-πραξικόπημα, επανήλθε σε αυτό για να σώσει τη θέση του (Uzer 1987, 302).

«Δεν υπάρχει λόγος να ψάξουμε για ντοκουμέντα για έναν τέτοιο άνθρωπο... ο οποίος είναι υπεύθυνος για την εκτροπή του Σερβικού μεταφορικού εμπορίου προς τη Βουλγαρία... ο οποίος έδωσε διαλέξεις εναντίον της στρατιωτικής θητείας (των μη-μουσουλμάνων) κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του σουλτάνου στη Θεσσαλονίκη... και, τελικά, αν και είχε απελαθεί από τη Θεσσαλονίκη, βρήκε τρόπο και απέκτησε άδεια παραμονής από τον mutasarriflik του Beyoğlu* και κατάφερε να έρθει πίσω στη Θεσσαλονίκη (BOA/DH-SYS 65-7/43, 30 Μαρτίου 1912).

*Σ.τ.Μ.: το Πέραν της Κωνσταντινούπολης

Φαίνεται ότι ο Μπεναρόγια χρησιμοποίησε επιτυχώς τη διαμάχη μεταξύ της Επιτροπής και της κυβέρνησης. Από την άλλη πλευρά, μετά το πραξικόπημα της Entente τον Ιούλιο του 1912, η Φεντερασιόν αποζημιώθηκε και της δόθηκαν πίσω τα αρχεία της, που είχαν κατασχεθεί από την Επιτροπή (Haurt και Dumont 1978, 166).

ΓΙΑΤΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ;

Γιατί ο σοσιαλισμός έγινε δημοφιλής ανάμεσα στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και όχι ανάμεσα στις άλλες μεγάλες Εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως αυτές της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης ή της Ανδριανούπολης; Από κάθε άποψη, η Κωνσταντινούπολη ήταν περισσότερο κοσμοπολίτικη από τη Θεσσαλονίκη, με μεγαλύτερη επίδραση εκεί των ξένων ιδεών και με μεγαλύτερη βιομηχανία. Αντίθετα από τη Θεσσαλονίκη, οι εθνικιστικές τάσεις δεν αποδείχθηκαν σημαντικό εμπόδιο για το ταξικό κίνημα στην Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη των σοσιαλιστικών οργανώσεων της Κωνσταντινούπολης ήταν κάθε εθνότητας. Στην Οθωμανική πρωτεύουσα, οι Έλληνες σοσιαλιστές ήταν αρκετά δραστήριοι, όπως και οι Αρμένιοι και μερικοί Τούρκοι σοσιαλιστές, ενώ στη Θεσσαλονίκη οι εθνικιστικές προκαταλήψεις των Ελλήνων αποτέλεσαν σημαντικό εμπόδιο στο ταξικό κίνημα.

*Σ.τ.Μ.: ομοπύρωση ελληνικών και αρμενικών οργανώσεων που αντιτίθετο στους Νεότουρκους και είχε συγκροτηθεί από τον πρίγκιπα Σαμπαχαντίν

**Σ.τ.Μ.: Ομάδα Σοτηρίας Αξωματικών. Ήταν ομάδα κατώτερων αξωματικών του Τουρκικού στρατού, η οποία έκανε πραξικόπημα το 1912, απαιτώντας νέες εκλογές και την απόσυρση του στρατού από την πολιτική, αντιτιθέμενη στην τάση των Νεότουρκων και άλλων ομάδων αξωματικών να αναμειχθούν στις πολιτικές υποθέσεις

Μια πιθανή εξήγηση για τη δεκτικότητα της Θεσσαλονίκης όσον αφορά το σοσιαλισμό, βρίσκεται στην «εβραϊκότητά» της. Με μια αρκετά μεγάλη πλειοψηφία και μια εδραιωμένη εβραϊκή παράδοση στην πόλη, οι Εβραίοι αυτοπαρουσιάζονταν περισσότερο ως «ιδιοκτήτες» της Θεσσαλονίκης περισσότερο από ό,τι κάθε άλλη εθνότητα, ενώ στην Κωνσταντινούπολη ή τη Σμύρνη οι Εβραίοι αποτελούσαν μόνο μια μικρή μειονότητα. Επιπλέον, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ποτέ δεν υπήρξαν αντικείμενο πογκρόμ και «αντίθετα από τις περισσότερες γνωστές σύγχρονες σοσιαλιστικές ομάδες που σχηματίστηκαν από τους Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης, οι Φεντεραλιστές δεν έβλεπαν την ανάγκη να συνεχίσουν τον αγώνα τους για την πολιτική χειραφέτηση του εβραϊκού πληθυσμού» (Starr 1945, 335). Δεν υπήρχε «Εβραϊκό ζήτημα» στη Θεσσαλονίκη. Ο σοσιαλισμός ήταν προτιμότεος, όχι επειδή προσέφερε λύσεις στο Εβραϊκό ζήτημα αλλά επειδή ανταποκρινόταν στο πρόβλημα της εθνότητας μέσα σε μια πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, δρώντας πιθανόν με τη «νοοτροπία της πλειοψηφίας» που δεν έδινε έμφαση στις «μειονοτικές εμμονές», υποστήριξε μια ιδεολογία με την οποία υπέθετε ότι θα άλλαζε ολόκληρη την κοινωνία.

Μια άλλη πιθανή εξήγηση του ζητήματος αυτού ήταν η διεθνής θέση της πόλης. Η Μακεδονία ήταν τότε μια πολύ ευαίσθητη περιοχή. Έλληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι αγωνίζονταν για να προσαρτήσουν τη Μακεδονία στα εθνικά τους κράτη. Εξαιτίας της αυξημένης Βουλγαρικής επίδρασης στη Μακεδονία και της πιθανής παρέμβασης της Ρωσίας υπέρ της πρώτης, το ελληνικό κράτος κατέβαλε αρκετές προσπάθειες να στρέψει την κατάσταση υπέρ του. Για να αυξήσουν την πολιτική τους δύναμη, οι Έλληνες έπρεπε να καταπολεμήσουν την οικονομική εξουσία των Εβραίων (GFMA 1909, 4) και να επανακτήσουν τις οικονομικές τους θέσεις που έχασαν μετά τον Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας («Μακεδονικόν Ημερολόγιον» 1908, 277). Κατ' αρχάς, οι Έλληνες προσπάθησαν να αντικαταστήσουν τους προαναφερθέντες Εβραίους

εμπορικούς αντιπρόσωπους (διάβαζε παραπάνω), όμως, δεν διέθεταν αρκετά κεφάλαια για να το κατορθώσουν. Για το λόγο αυτό, δημιούργησαν «εθνικούς» οικονομικούς οργανισμούς, όπως την Τράπεζα Μυτιλήνης, την Τράπεζα Αθηνών και την Ανατολική Τράπεζα. Οι Έλληνες έμποροι που δραστηριοποιούνταν στην ηπειρωτική Μακεδονία έστειλαν έναν γιο ο καθένας στη Θεσσαλονίκη ως αντιπρόσωπό τους. Οι ελληνικές τράπεζες χορηγούσαν πιστώσεις στους νέους αυτούς εμπορικούς αντιπροσώπους και προσπάθησαν να αναπτύξουν επαφές με Έλληνες πελάτες από την πατρίδα και την περιοχή τους. Από το 1908 οι Εβραίοι εμπορικοί αντιπρόσωποι σήμαναν συναγερμό εξαιτίας της κατάστασης αυτής και αρνούνταν να παρέχουν την ίδια εξυπηρέτηση στους νέους αυτούς αντιπροσώπους σε σχέση με αυτή που παρείχαν στους ομόθρησκούς τους (ΑΑΙΥ XX E bis, 1η Δεκεμβρίου 1909).

Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, η αναστάτωση κατακάθισε προς στιγμήν, αλλά η ατμόσφαιρα ελπίδας μετατράπηκε σε απόγνωση, όταν άρχισαν να εξαγγέλλονται τα εθνικά προγράμματα των διαφορετικών εθνοτήτων (ΑΜΑΕΦ Νο. 58, 94, 7 Σεπτεμβρίου 1908). Οι Έλληνες εγκαινίασαν μια αντι-εβραϊκή εκστρατεία που κράτησε μέχρι τον Ιούνιο του 1909, με το σύνθημα «Ελευθερία από τον εβραϊκό ζυγό» (Uziel 1967, 128). Όπως, επίσης, σημειώνεται από τους Εβραίους, «στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν οι πιο έξυπνοι Έλληνες προπαγανδιστές» για να συντονίσουν την επιχείρηση (ΑΑΙΥ XX E bis, 1η Δεκεμβρίου 1909). Ο ελληνικός Τύπος της πόλης καλούσε τους συμπατριώτες του να διακόψουν κάθε συναλλαγή με τους Εβραίους. Τονίζοντας τη σπουδαιότητα αυτού του καλέσματος, ο ελληνικός Τύπος άρχισε να επιτίθεται στην Club des Intimes, κατηγορώντας την ότι ήταν μυστική οργάνωση που σπέρνει διχόνοια και εργάζεται εναντίον της πατρίδας. Από την άλλη πλευρά, οι Εβραίοι αποφάσισαν να προστατέψουν τη θέση τους και να αγωνιστούν. Η Λέσχη, με την ευκαιρία της ανέγερσης ενός μνημείου για τα θύματα των γεγονότων της 31ης Μαρτίου, πέρασε στην αντεπίθεση. Αλλά, οι Οθωμανικές αρχές ζήτησαν να

σταματήσει την εκστρατεία της «για το καλό της πατρίδας». Επίσης, μερικοί σημαντικοί Έλληνες της Θεσσαλονίκης οι οποίοι δεν ένιωθαν άνετα με τις δραστηριότητες των Ελλήνων «μεγαλοϊδεατών», αντιτάχθηκαν στην αντισημιτική εκστρατεία και συμμετείχαν στο φεστιβάλ της ΑΙΥ (ΑΑΙΥ ΧΧ Ε bis, 1η Δεκεμβρίου 1909).

Οι Εβραίοι δεν επιθυμούσαν, ούτε ελληνική ούτε βουλγαρική κατάληψη της εξουσίας. Η αλλαγή της κατάστασης και των εθνικών συνόρων της περιοχής σήμαινε απώλεια της τεράστιας βαλκανικής ενδοχώρας στην οποία οι Εβραίοι απολάμβαναν ελεύθερη πρόσβαση επί αιώνες. Επιπλέον, μια κατάληψη της πόλης σήμαινε απώλεια των εμπορικών σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη και τις ασιατικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, επομένως, δραματική μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων της πόλης (Molho 1997, 337). Σε περίπτωση ελληνικής κατάληψης, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης θα έχανε τη σπουδαιότητά του για την Αλβανία, η οποία έτσι θα διοχέτευσε το εμπόριό της μέσω της Calona ενώ η βουλγαρική ενδοχώρα θα χρησιμοποιούσε το λιμάνι του Serez (Gelber 1955, 111). Επιπροσθέτως, τα τεράστια χρέη των Τούρκων προς τους Εβραίους εμπόρους και τραπεζίτες θα έμεναν απλήρωτα, έχοντας ως αποτέλεσμα συνολική χρεοκοπία αρκετών Εβραϊκών επιχειρήσεων (Molho 1988, 391). Η κατάσταση αυτή θα είχε επίδραση, επίσης, στις κατώτερες τάξεις, καθώς 6.000 οικογένειες εξαρτούνταν από την κοινοτική βοήθεια.

Έτσι, οι φεντεραλιστές προσπάθησαν να μειώσουν την ένταση ανάμεσα στις διαφορετικές εθνότητες, τουλάχιστον στις εκδόσεις τους. Σύμφωνα με αυτές, «κάτω από την επίδραση ενός εξοργιστικού εθνικιστικού αισθήματος, διάφορες εθνότητες εγκαταστάθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πολεμώντας συνεχώς και οδηγώντας τη χώρα στην καταστροφή» (La Solidaridad Obradera, Θεσσαλονίκη, 24 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 324). Αυτό ήταν κυρίως το αποτέλεσμα του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο επέτεινε τις διαφορές ανάμεσα στις Οθωμανικές εθνότητες:

«Στα μαθήματα, οι δάσκαλοι προσπαθούσαν πάντα να δοξάσουν το έθνος τους. Έπαιρναν αφορμή από το παραμικρό παράδειγμα, για να παρουσιάσουν το έθνος τους ως το καλύτερο από όλα. Αυτό είχε μεγάλη επίδραση στους μαθητές, επειδή η ιδέα του ελεύθερου διαλόγου στην τάξη δεν υπάρχει ακόμα στα σχολεία μας. Επιπροσθέτως, οι δάσκαλοι αυτοί είναι αρκετά ανίκανοι να διευθύνουν ένα διάλογο μπροστά στους μαθητές και οι τελευταίοι εκλαμβάνουν τα λόγια των δασκάλων ως νόμους. Ο εθνικισμός τυφλώνει τους δασκάλους αυτούς και δεν τους επιτρέπει να συλλογισθούν τα αποτελέσματα της επικίνδυνης επιμονής τους. Για αυτούς, το έθνος τους βρίσκεται υπεράνω όλων. Συμφωνούν ακόμα και με ληστές για να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους» (La Solidaridad Ongradera, Θεσσαλονίκη, 24 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 324).

Ο ελληνο-εβραϊκός ανταγωνισμός δεν περιορίστηκε στη Μακεδονία αλλά είχε μια πιο μακρά παράδοση στα Βαλκάνια. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα δημοσιεύονταν αισχροί λίβελλοι κάθε χρόνο σε διάφορες πόλεις της Αυτοκρατορίας, που, κατά κανόνα, ακολουθούσαν από μπουϊκοτάζ των Ελλήνων σε βάρος των Εβραίων (Dumont 1982, 222-3). Τα αντι-εβραϊκά συναισθήματα ανάμεσα στους Έλληνες μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης το 1912, έπεισαν μερικούς Εβραίους ότι ο σοσιαλισμός ήταν η μόνη μη εθνικιστική εναλλαγή. Οι διεθνιστικές δημοκρατικές λύσεις που προωθήθηκαν από τη Φεντερασιόν βρήκαν πιθανόν μια ανταπόκριση από Εβραίους εργάτες και τις μεσαίες τάξεις:

«Σε μια συνταγματική χώρα, όταν είναι απαραίτητη μια διαμαρτυρία εναντίον των αυθαίρετων δραστηριοτήτων της κυβέρνησης ή για να απαιτηθεί ένας εργατικός νόμος, αυτό δεν πρέπει να γίνεται από μια ομάδα που ρίχνει βόμβες, προσπαθώντας να θέσει εμπόδια στην ανάπτυξη της χώρας και να

ενδυναμώνει τον πόλεμο ανάμεσα στα έθνη... αλλά (οργανώνοντας) ένα μαζικό κίνημα με νόμιμα μέσα» (La Solidaridad Ongradera, Θεσσαλονίκη, 10 Μαρτίου 1911 στο Cohen-Rak 1986, 266).

Ακόμα και εάν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ανήκαν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και τάξεις, θεωρούσαν την παραμονή τους κάτω από την Οθωμανική εξουσία ως την καλύτερη επιλογή και δήλωναν ότι η μοίρα τους είναι η ίδια με αυτή των Τούρκων. Αν και η Φεντερασιόν πάντα επικέντρωνε την προπαγάνδα της στο προλεταριάτο της Θεσσαλονίκης, ανεξάρτητα από εθνο-θρησκευτικές διαφορές, μπορούμε να πούμε, με βάση αυτό, ότι ο εβραϊκός της χαρακτήρας υπερίσχυε του σοσιαλιστικού της χαρακτήρα. Οι φεντεραλιστές μπορεί να ήταν εναντίον της Επιτροπής αλλά γνώριζαν ότι η Οθωμανική εξουσία ήταν εγγύηση για κάθε Εβραίο της Θεσσαλονίκης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Εάν κάποιος πρέπει να συγκρίνει τη Φεντερασιόν με άλλα εργατικά κινήματα, θα είναι καλύτερα να το κάνει με εκείνες τις Εβραϊκές οργανώσεις της Ρωσίας οι οποίες προϋπήρξαν των Bund*, παρά με άλλα οθωμανικά κινήματα. Οποιαδήποτε ιδεολογία και αν έλεγαν ότι υποστήριζαν, οι αγωνιστές και οπαδοί της Φεντερασιόν ήταν Εβραίοι και στη Θεσσαλονίκη των αρχών του 20ού αιώνα ο Ιουδαϊσμός ήταν το τελευταίο συστατικό της ταυτότητάς τους από το οποίο θα παραιτούνταν. Σύμφωνα με αυτό, φαινόταν ότι η Φεντερασιόν ενδιαφερόταν για τη διατήρηση των παραδοσιακών εβραϊκών αξιών εναντίον της επίδρασης των μοντέρνων ιδεών της Εβραϊκής ελίτ και οργάνωσε τις «παραδοσιακές ομάδες» εναντίον της «φιλελεύθερης» κοινοτικής ηγεσίας²⁵. Ο

*Σ.τ.Μ.: η γερμανική λέξη Bund σημαίνει ένωση, ομοσπονδία ή συνομοσπονδία. Ονομάστηκαν έτσι οι Εβραϊκές εργατικές και λαϊκές οργανώσεις οι οποίες ιδρύθηκαν τα τέλη του 19ου αιώνα στην ανατολική Ευρώπη και θεωρούνται οι πυρήνες-προπομποί των κομμουνιστικών κομμάτων

²⁵ Η ταξινόμηση των κοινωνικών ομάδων στη Θεσσαλονίκη από τον Σαμ Λεβί (τον εκδότη της Journal de Salonique) απεικονίζει αρκετά ικανοποιητικά την Εβραϊκή κοινότητα. Σύμφωνα με

αγώνας της Φεντερασιόν διεξαγόταν, πρώτα από όλα, εναντίον της ηγεσίας της Εβραϊκής κοινότητας. Επιπλέον, τέσσερις αγωνιστές της, συμπεριλαμβανομένου του Μπεναρόγια, συνελήφθησαν σε ενέργειες εναντίον της Εσωτερικής Λέσχης και όχι εναντίον της Επιτροπής (Haurt και Dumont 1978, 116).

Στα Οθωμανικά αρχεία σχετικά με τον Μπεναρόγια, δεν υπάρχει καμιά αναφορά στη Φεντερασιόν, στις δραστηριότητες ή στα μέλη της. Ο συγγραφέας του παρόντος δεν έλαβε υπόψη του οποιαδήποτε πληροφορία για τη Φεντερασιόν από τα αρχεία της ΑΙΥ ή τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Η μόνη αναφορά που βρέθηκε στο *Journal de Salonique* (όσο οι διευθυντές της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας επέτρεψαν στο συγγραφέα του παρόντος την έρευνα) ήταν η περιγραφή της διαδήλωσης για την 1η Μαΐου του 1910. Η Φεντερασιόν αναφέρεται εκεί επειδή στη διαδήλωση αυτή συμμετείχε ο διάσημος σοσιαλιστής διανοούμενος και αγωνιστής, Κριστιάν Ρακόφκι, ο οποίος έδωσε διάλεξη στο γραφείο της Φεντερασιόν (*Journal de Salonique*, 3 Μαΐου 1910). Δύο ανερχόμενοι διανοούμενοι της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, ο Μπενγκιάτ και ο Νεχαμά, δεν μίλησαν ποτέ για τους σοσιαλιστές ή τη Φεντερασιόν, όταν αναφέρθηκαν στον πολιτικό αγώνα στους κόλπους της κοινότητας, κατά τη διάρκεια της περιόδου κατά την οποία υποτίθετο ότι η επίδραση της Φεντερασιόν βρισκόταν στο αποκορύφωμά της. Το ίδιο συμβαίνει και με τα αρχεία του Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών. Ακόμα και όταν κάνει λόγο για τους σοσιαλιστές της Θεσσαλονίκης στην αναφορά του για τις πρωτομαγιάτικες διαδηλώσεις, ο Γάλλος πρόξε-

αυτόν, υπήρχαν δύο κύριες ομάδες, οι φιλελεύθεροι και οι συντηρητικοί. Οι συντηρητικοί αντιπροσώπευαν τα τρία τέταρτα του εβραϊκού πληθυσμού ενώ, αντίθετα, οι φιλελεύθεροι ήταν περίπου 15.000 με 25.000. Περίπου 25.000 ήταν οι προλετάριοι και εξαρτούνταν από την κοινοτική βοήθεια. Άλλες 10.000 σχημάτιζαν συντεχνίες με μια σχετική συνοχή. Οι πιο σπουδαίες από αυτές ήταν των βαρκάρηδων, των αχθοφόρων, των αλιέων, των καροτσιέρηδων, των υποδηματοποιών κ.λπ. «Αν και ήταν αγράμματοι και στερημένοι κουλτούρας, ήταν αρκετά αξιόπιστοι». Άλλες 20.000 συντηρητικών Εβραίων ήταν τεχνίτες, καταστηματάρχες και άλλοι σερνοί εισοδηματίες. Τέλος, 5.000 με 6.000 υπηρετούσαν στις συναγωγές (Levy 2000). 38

νος δεν αναφέρει τη Φεντερασιόν. «Ο επικίνδυνος αναρχικός» που έδωσε διάλεξη στα εβραίο-ισπανικά (Ladino) το βράδυ της 1ης Μαΐου, σύμφωνα με την αναφορά του Γάλλου προξένου, δεν ήταν πιθανόν άλλος από τον Μπεναρόγια (ΑΜΑΕΦ Νο. 60, 192-4, 4 Ιουλίου 1910). Ίσως, μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, η εξήγηση του Χουσεΐν Καζίμ για αυτή την παράξενη τάση για το σοσιαλισμό χρειάζεται περισσότερη προσοχή:

«Πουθενά στη γη, ακόμα και στην Ιταλία, δεν εγκαθιδρύθηκε ο σοσιαλισμός σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα.²⁶ Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες για το σοσιαλισμό δεν υπάρχουν στη Θεσσαλονίκη. Είναι μια εφεύρεση πέντε-δέκα μεμονωμένων ατόμων οι οποίοι επιδιώκουν να πετύχουν τα συμφέροντά τους. Εδώ, ο σοσιαλισμός άρχισε μετά την άφιξη του Μπεναρόγια στη Θεσσαλονίκη και αυτή τη στιγμή αποτελεί μια σοβαρή απειλή» (BOA/DH-ID 112-1/13, 13 Μαρτίου 1912).

Η Θεσσαλονίκη ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν ήταν, πάντως, μια βιομηχανική πόλη με τη σύγχρονη έννοια και απείχε πολύ από το να διαθέτει αποτελεσματικό βιομηχανικό προλεταριάτο το οποίο θα επεδίωκε την ταξική πάλη (με τη μαρξιστική έννοια του όρου). Το να είναι κάποιος μέλος της Φεντερασιόν δεν σήμαινε ότι ήταν και σοσιαλιστής. Σήμαινε απλώς ότι αγωνιζόταν για να προστατέψει τα δικαιώματά του και, το πλέον πιθανό, να περιφρουρήσει τις αυξήσεις των μισθών που αποκτήθηκαν μετά τις απεργίες του 1908.²⁷

²⁶ Μάλλον αυτό που ο Χουσεΐν Καζίμ κατάλαβε από το σοσιαλισμό ήταν μόνο εργατική οργάνωση και απεργίες.

²⁷ Το 1911, ένας λιμενεργάτης έπαιρνε επτά με οκτώ σελίνια την ημέρα που θεωρείτο «βαυμάσιος μισθός» (PSP 1911(5017), 7). Σύμφωνα με το Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, ένας αχθοφόρος έπαιρνε μεγαλύτερο μισθό από ένα Βρετανό συνάδελφό του, τη στιγμή που το επίπεδο ζωής στη Θεσσαλονίκη ήταν χαμηλότερο (PSP 1910(4797), 7). Ο κυβερνήτης, Χουσεΐν Καζίμ, επίσης, στη Θεσσαλονίκη ήταν χαμηλότερο (PSP 1910(4797), 7). Ο κυβερνήτης, Χουσεΐν Καζίμ, επίσης, αναφέρει το ίδιο: «Σε τρία χρόνια τα ημερομίσθια αυξήθηκαν από 15 έως 26 γρόσια και η ζωή

Έτσι, οι απεργοί δεν είχαν ιδεολογικούς ενδοιασμούς φωνάζοντας συνθήματα όπως «Yaşasin Radışah!» («Ζήτω ο Σουλτάνος!») και ανεμίζοντας τις οθωμανικές σημαίες μετά από θριαμβευτικές συνελεύσεις (Αποστολίδης και Δάγκας 1989, 48-9).

Η επίδραση της Φεντερασιόν ιστορικά έχει μεγαλοποιηθεί για πολλούς λόγους. Πρώτον, Έλληνες μαρξιστές ιστορικοί αφιερώθηκαν στο ζήτημα αυτό επειδή η Φεντερασιόν ήταν ένα από τα πιο σημαντικά ιδρυτικά συστατικά μέρη του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (ΣΕΚΕ – του σημερινού Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας) το 1918. Δεύτερον, η επίσημη αναγνώριση της Φεντερασιόν από τη Σοσιαλιστική Διεθνή και τα ντοκουμέντα που βρέθηκαν στα αρχεία της Διεθνούς, καθιστούν την πρώτη αρκετά ενδιαφέρον αντικείμενο για τους ιστορικούς. Τέλος, οι Νεότουρκοι υπερέβαλαν όσον αφορά τη δύναμη της Φεντερασιόν, παίρνοντας μέτρα για να την καταστείλουν, «διαφημίζοντάς» την κατά μία έννοια, παρά για να την οδηγήσουν σε υποτίμηση. Ο Σαούλ Ναούμ, αντιπρόσωπος της Φεντερασιόν στη Σοσιαλιστική Διεθνή, θέτει αρκετά ξεκάθαρα το ζήτημα: «Θα εξαλειφθούμε εάν αποκαλυφθεί ότι δεν έχουμε τη δύναμη να ασκήσουμε αντιπολίτευση. Επειδή οι Τούρκοι φοβούνται μόνο αυτούς που θεωρούν δυνατούς» (Haurt και Dumont 1978, 104). Είναι γεγονός ότι η Φεντερασιόν οργάνωσε έναν αριθμό επιτυχημένων απεργιών και διαδηλώσεων, όμως είναι δύσκολο να εκτιμηθεί η έκταση με την οποία αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της δημόσιας ζωής των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Η σπουδαιότητα της Φεντερασιόν έγκειται στο γεγονός ότι, για πρώτη φορά, διαφωνούντες από τη μεσαία και εργατική τάξη ανέλαβαν δράση εναντίον της ολιγαρχικής γραμμής της Εβραϊκής κοινοτικής ηγεσίας (Molho 1997, 336) και αυτή αποδείχθηκε επιτυ-

έγινε ακριβότερη από ό,τι στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις... Τωως σκεφθείτε ότι οι συνθήκες εργασίας βελτιώθηκαν. Το αντίθετο. Πήραν αρκετά δάνεια και τώρα έχουν μεγάλα χρέη. Και η ακολουσία επηρέασε συγκεκριμένα τα εργαζόμενα κορίτσια που έχασαν τις ηθικές τους αξίες» (BOA/DH-ID 112-1/13, 3 Μαρτίου 1912).

χημένη. Μέσω της Φεντερασιόν, η χρόνια διαμάχη ανάμεσα σε πλούσια και άπορα μέλη της Εβραϊκής κοινότητας απέκτησε όνομα και ιδεολογία και, για πρώτη φορά, ταξικά ζητήματα έγιναν ισάξια με αυτά των *millet*.

Ευχαριστίες

Η έρευνα για το άρθρο αυτό υποστηρίχθηκε εν μέρει από τα χρηματοδοτικά προγράμματα GTR και Sachar του Πανεπιστημίου Brandeis. Είμαι ευγνώμων σε όλους τους καθηγητές και φίλους μου, οι οποίοι συνεισέφεραν στη διαδικασία συγγραφής αυτού του άρθρου.

ΠΗΓΕΣ

- AAIU. Archives de l'Alliance Israélite Universelle (Paris). Όλες οι πηγές βρίσκονται στα Ελληνικά Αρχεία.
- Adanir, Fikret (1994): 'The National Question and the Genesis and Development of Socialism in the Ottoman Empire: The Case of Macedonia', στο Mete Tunçay and Erick J. Zürcher (eds), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, New York: British Academic Press, σσ.27-48.
- Aktsoglou, Iakovos J. (1997): 'The Emergence/Development of Social and Working Class Movement in the City of Thessaloniki,' *Balkan Studies*, Vol. 38, No.2, σσ.285-306.
- AMAEF. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères Français (Paris). Όλες οι πηγές είναι στα τουρκικά, Nouvelle Serie.
- Anastassiadou, Meropi (1997): *Salonique 1830-1912, une ville Ottomane a l' age des Reformes*, Leiden: Brill.
- Αποστολίδης Άκης και Αλέκος Δάγκος (1989): *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909-1918*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Αβδελά Έφρα (1993): 'Ο Σοσιαλισμός των άλλων' *Τα Ιστορικά* Vol. 10, No. 18-19.
- Ben Tzvi, Yitzhak (1967): 'ha-Tnua ha-Sotsialistit be-Saloniki' (Η σοσιαλιστική οργάνωση στη Θεσσαλονίκη), στο *Saloniki, Ir va-Em be-Yisrael*, Jerusalem and Tel Aviv: Center for Research on the Judaism of Salonica, σσ.132-3.
- Benaroya, Avraam (1949): 'A Note on the Socialist Federation of Saloniki', *Jewish Social Studies*, Vol.11, No.1, σσ.69-72.
- Benaroya, Avraam (1985): 'El Empessijo del Movimiento Socialista', στο David A. Recanati (ed), *Grandeza i Destruyicion de Yeruchalayim del Balkan*, 2 vols, Tel-Aviv: El Comitato por la Edition del Livro Sovre la Communita de Salonique, Vol.1, σσ.41-2.
- Μπενουρόγια, Αβραάμ (1986): 'Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου', Αθήνα: Κομμούνια.
- Benbassa, Esther (1992): 'Les Jeunes-Turcs et les Juifs (1908-1914),' *Varia Turcica* Vol.19, σσ.311-20.
- Benbassa, Esther (1994): 'Associational Strategies in Ottoman Jewish Society in the 19th and 20th Centuries,' στο Avigdor Levy (ed.). *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Darwin Press, σσ.457-84.
- BOA. Basbakanlik Osmanli Arsivleri (Οθωμανικά αρχεία) (Istanbul).
- Brodo, Yitschak (1967): 'ha-Sabalim be-Saloniki Limneyhem ve-Lirguneyhem' (Τα είδη των οργανώσεων των Θεσσαλονικικών αχθοφόρων), στο *Saloniki, Ir va-Em be-Yisrael*, Jerusalem and Tel Aviv: Center for Research on the Judaism of Salonica, σσ.242-4.
- Cohen-Rak, Nicole (1986): *La Solidaridad Ovradera: Journale Socialiste de Salonique 1911*, MA thesis, Université de Paris III.
- Dumont, Paul (1980): 'La Structure Sociale de la Communauté Juive de Salonique a la fin du XIX Siècle,' *Revue Historique*, Vol.263, No.2, σσ.351-93.
- Dumont, Paul (1982): 'Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the 19th Century in the Light of Archives of the Alliance Israélite Universelle,' στο Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York: Holmes & Meir, σσ.209-42.
- Dumont, Paul (1994): 'A Jewish, Socialist and Ottoman Organization: the Workers' Federation of Salonica' στο Mete Tunçay and Erick J. Zürcher (eds). *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire. 1876-1921*, New York: British Academic Press, σσ. 49-75.
- Elmaci, Mehmet Emin (1997): '1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri' (Οι αχθοφόροι κατά τον αποκλεισμό του 1908 από τους Αυστριακούς), *Kebikeç*, Vol.5, σσ. 155-62.

- Emmanuel, Itshac (1985): 'Los Jidios de Salonique,' στο David A. Recanati (ed), *Grandeza i Destruyicion de Yeruchalayim del Balkan*, 2 vols, Tel-Aviv: El Comitato por la Edition del Livro Sovre la Communita de Salonique, Vol.1, σσ. 13-37.
- Ενεπεκίδης, Π. Κ. (1988): *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Gelber, N.M. (1955): 'An Attempt to Internationalize Salonika (1912-1913),' *Jewish Social Studies*, Vol.17, No.2, σσ. 105-20.
- GFMA. Αρχεία Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (1909): 'Εκθέσις των γεγονότων και της Καταστάσεως εν τη περιφέρεια Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν 1909,' *Κατάταξη Προξενική*.
- Gounaris, Basil C. (1994): 'Selanik', στο Çağlar Keyder, Eyüp Özveren and Donald Quataert (eds), *Doğu Akdeniz' de Liman Kentleri (1800-1914)* (Τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου), Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, σσ. 103-20.
- Γούναρης, Βασίλης (1997): *Θεσσαλονίκη (1830-1912): Ιστορία, Οικονομία και Κοινωνία*, Vol.1 από το *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Haupt, George (1978): 'Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) Tarihine Giriş' (Εισαγωγή στην ιστορία της Σοσιαλιστικής Εργατικής Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης), στο George Haupt and Paul Dunioni (eds), *Osmanlı İmparatorlugunda Sosyalist Hareketler* (Σοσιαλιστικά κινήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία), Istanbul: Gözlem, σσ. 13-33.
- Haupt, George and Paul Dumont (eds) (1978): *Osmanlı İmparatorlugunda Sosyalist Hareketler* (Σοσιαλιστικά κινήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία), Istanbul: Gözlem.
- Hekimoglu, Evangelos A. (1997) 'The Jewish Bourgeoisie in Thessaloniki, 1906-1911', στο I.K. Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the 15th Century to the End of World War II*. Salonica: IMXA, σσ.175-83.
- Kalyakis, Manolis (1998): *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kansu, Aykut (2000): *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Leiden: Brill.
- Karakışla, Yavuz Selim (1995): 'Emek Tarihinden Sayfalar' (Σελίδες από την εργατική ιστορία), *Tarih ve Toplum*, Vol.2.1, No. 1.18, σσ.42-6.
- Karakışla, Yavuz Selim (1992): 'The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire', *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 16, σσ. 15 3-77.
- Keyder, Çağlar (1980): 'Ottoman Economy and Finances,' στο Halil İnalcik και Osman Okyar (eds), *Social and Economic History of Turkey*, Ankara: Meteksan, σσ.323-8.
- Keyder, Çağlar (1994): 'Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey, 1900-1950', στο Donald Quataert (ed.). *Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey*, Albany: SUMY Press, σσ. 123-63.
- Κολόνας Βασίλης (1994): 'Αρχιτεκτονική και κτιριολογικός εκσυγχρονισμός στη Θεσσαλονίκη του τέλους του 19ου αιώνα', *Παρατηρητής*, Vol.25-26, σσ.53-72.
- Levi, Daout (1985): 'Las Familias Alatinas i Modiano', στο David A. Recanati (ed), *Grandeza i Destruyicion de Yeruchalayim del Balkan*. 2 vols, Tel-Aviv: El Comitato por la Edition del Livro Sovre la Communita de Salonique, Vol.2, σσ.26-8.
- Levy, Sam (2000): *Salonique à la fin du XIXe Siècle*. Istanbul: ISIS.
- Μακεδονικών Ημερολόγιον* (Αθήνα), 1908.
- MMZC. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (Στιγμές από το Οθωμανικό παλάτι).
- Molho, Rena (1988): 'The Jewish Community of Salonica and its Incorporation into the Greek State (1912-1919)', *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No.4, σσ.391-403.
- Molho, Rena (1994): 'Η Εβραϊκή Παρουσία στη Θεσσαλονίκη', *Παρατηρητής*, Vol.25-6, σσ.11-52.
- Molho, Rena (1947): 'The Zionist Movement in Thessaloniki', 1899-1919,' στο I.K. Hassiotis (ed.).

The Jewish Communities of Southeastern Europe from the 15th Century to the End of World War II, Salonica: IMXA, σσ.327-50.

- Μοσκόφ, Κωστής (1974): *Θεσσαλονίκη 1700-1912: Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Θεσσαλονίκη: Στοχαστής.
- Μοσκόφ, Κωστής (1985): *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Panayotopoulos, Alkiviades (1980): 'The Hellenic Contribution to the Ottoman Labour and Socialist Movement After 1908', *Etudes Balkaniques*. Vol.16, σσ.38-57.
- PSP. Great Britain, Parliamentary Sessional Papers. Cited by Session, paper number and page.
- Quataert, Donald (1994): 'Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century', στο Donald Quataert (ed.). *Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey*, Albany: SUNY Press, σσ.87-121.
- Quataert, Donald (1995): 'The Workers of Salonica, 1850-1912', στο Donald Quataert και Erick J. Zürcher (eds). *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950*, New York: Taurus Academic Studies, σσ.59-74.
- Quataert, Donald (1996): 'The Social History of Labor in the Ottoman Empire', στο Ellis Jay Goldberg (ed.). *The Social History of Labor in the Middle East*, Boulder: Westview Press, σσ. 19-16.
- Risal, Paul (1915): *La Ville Convoitée, Salonique*, Paris: Perrin et Cie.
- Starr, Joshua (1945): 'The Socialist Federation of Saloniki', *Jewish Social Studies* Vol.7, σσ.121-16. SVS. *Salname-yi Vilayet-i Selanik* (Επετηρίδα Θεσσαλονίκης).
- TBMM (1993): *Devlet-i Osmaniye Maliye Nezareti 1327-1328 İçtimai Kanun Layihaları* (Υπουργείο της Γαλλίας, Ισολογισμοί των ετών 1911-1912), Ankara: TBMM Basimevi.
- TBMM (n.d., a): *Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbatalari, Sene 1328* (Οθωμανικό Κοινοβούλιο, Αναφορές Ισολογισμών και Προμηθειών του έτους 1912), Ankara: TBMM Basimevi.
- TBMM (n.d., b): *Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbatalari, Sene 1326-1327* (Οθωμανικό Κοινοβούλιο, Αναφορές Ισολογισμών και Προμηθειών των ετών 1910-1911) Ankara: TBMM Basimevi.
- Tekeli, Ilhan and Selim Ilkin (1980): 'İttihat ve Terakki Hareketinin Olusumunda Selanik' στο Toplumsal Yarisinin Belirleyiciligi' (Η Επίδραση της Κοινωνικής Δομής της Θεσσαλονίκης στην Ανάδυση του Συνδικαλιστικού Κινήματος), στο Halil Inalcik και Osman Okyar (eds), *Social and Economic History of Turkey*, Ankara: Meteksan, 1980, σσ.351-82.
- Toledano, Haim (1955): 'Los Jidios en la Vida Comerciala i Endustriala de Salonique', στο David A. Recanati (ed.), *Grandeza i Destruyicion de Yeruchalayim del Balkan*, Tel-Aviv: El Comitato por la Edition del Livro Sovre la Communita de Salonique, Vol.2, σσ.50-53.
- Uzer, Tahsin (1987): *Makedonya Eskiyalik Tarihi ve Son Osmanii Yönetimi* (Ιστορία της Αποστείας στη Μακεδονία και η Τελευταία Οθωμανική Διοίκηση), Ankara: TTK.
- Uziel, Yosef (1967) 'Moadonim (Kuluvim) ve-Agadot Lisgeyhem' (Είδη Λεσχών και Συνδέσμων) στο *Saloniki, Ir va-Em be-Yisrael*, Jerusalem and Tel Aviv: Center for Research on the Judaism of Salonica, σσ. 127-8.
- Γερολύμπου, Αλεξάνδρα (1994): 'Έκθεση για τις Συνθήκες Υγιεινής στη Συνοικία Βαρδαρίου', *Παρατηρητής*, Vol.25-26.
- Yerolymou, Alexandra (1997): 'New Data Relating to the Spatial Organization of the Jewish Communities in the European Provinces of the Ottoman Empire', στο I.K. Hassiotis (ed.). *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the 15th Century to the End of World War II*. Salonica: IMXA, σσ.623-50.